

Dunai Andrea Élet a galutban

Magyar-zsidó „hontalanok” (Displaced Persons) a nyugati megszállás övezetében

*Urak, kik ültök a zöld asztaloknál
S szabjátok a teret és időt...
Kik tárgyaltok, s egy tollvonással
Adtok népeknek hazát, vagy temetőt...
Kik teremteni akartak új világot
S békét adni a háború után,
Nekem csak azt mondjátok meg
Urak! Hol az én hazám?!*

*egyszerre formálták mindennapjaikat. Az a bizonyos
dícsőfény azonban, noha haloványan, ám mégis ott pislá-
kolt több százezer zsidó felett, megvilágítva számukra a
galutból kivezető göröngyös utat.*

FOGALMI ÉS STATISZTIKAI BIZONYTALANSÁGOK

Groszmann Tibor: Hol az én hazám?¹

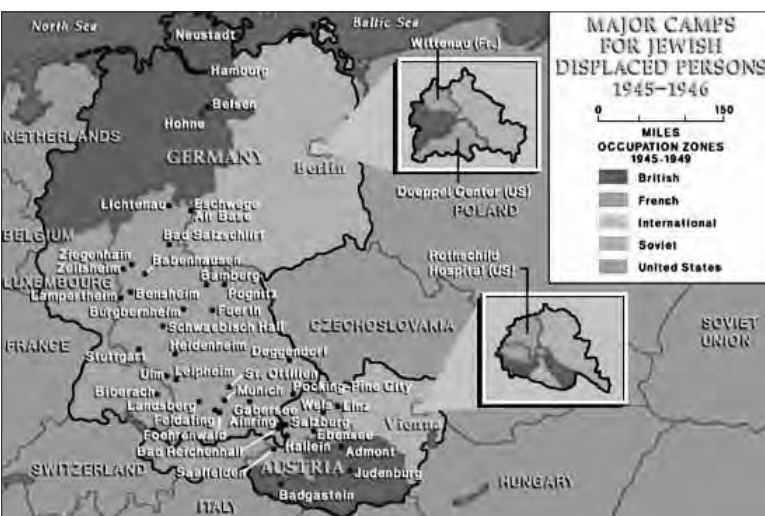
A galut héber szó és számkivetést jelent. Az időszámítás előtti hetvenedik évben a rómaiak bevonultak Jeruzsálembe, lerombolták a második szentélyt, és azóta a zsidó történelmet újra és újra átszövi a küzdelem, kirekesztés tragédiája. A kifejezés kabbalistikus értelmezése szerint a szentély felépüléséig, amit a Messiásnak kell véghezvinnie, a számkivetésben isteni dícsőfény veszi körül az üldözötteket. A galutot gyakran a zsidó diaszpóra szinonimájaként használjuk, és a Szentföldtől távol, szórványokban letelepedett zsidó csoportokat értjük alatta.

A Shoát túlélte, deportált zsidók többsége gyilkosainak, üldözőiknek és kínzóiknak országában, német földön nyerte vissza szabadságát. Közülük sokan nem kívántak visszatérni kelet-európai szülőhazájukba, és az is előfordult, hogy éppen Keletről menekültek újabb zsidók Nyugatra.

Ez a többnemzetiségű sorsközösség elűzöttekből, más néven hazátlanokból, hontalanokból, gyökértelenekből, elhurcolt személyekből, azaz DP-kből tevődött össze. Közvetlen vagy közvetett kényszer alatt sodródtak a galutba, egy ideiglenes, lelkileg és fizikailag is átmeneti állapotba. Ebben a bábéli nyelvzavarban egyfelől a peremre szorultak, mert hasonló státusban élő nem zsidók alkották a többséget, másfelől pedig a Holokausztról fokozatosan közzétett tudás a zsidókat emelte a figyelem és a megkésett együttérzés középpontjába. Ugyanakkor a többségi társadalomban, időről-időre felszínre törő ellenszenvet is érezték saját bőrükön. Megint egy szélsőséges helyzetben kellett helyt állniuk, amelyben a közelmúlt rémséges emlékei és a jövő bizonytalan körvonalai

1945. április 10-én Stanley R. Mickelsen amerikai dandártábornok bejelentette, hogy a szövetségesek Franciaország területén és a Rajnától nyugatra eddig 800.000 „gyökerétől” megfosztott embernek adták vissza a szabadságot. A közölt adat azonban messze nem volt végérvényes, s a katonai hírközlők néhány nappal később már 2 millió külföldi polgári személy megmentéséről adtak hírt. Az előrejelzések hasonlóan vegyesnek bizonyultak: Mickelsen 7 millió hazájából elűzött fogollyal számolt, míg más források 12 millió ilyen személyt prognosztizáltak. Semleges elemzők úgy vélték, a különbség abból adódik, hogy nézőpontbeli eltérések homályosítják el az alanyok definícióját: egyesek a civil külföldiekhez számolják a hadifoglyokat, míg mások ezt, helyesen, nem teszik. Ugyanakkor azt is belátták, hogy gyakran lehetetlen a különbségtétel. Mickelsen emberei saját bizonytalan becslésüket a náci statisztikák megbízhatatlanságával magyarázták, s nem hagyták magukat elbizonytalanítani Eugene M. Kulischer nemzetközileg megbecsült szociológus eszmefuttatásától sem, aki 1943-ban kiadott „Európa lakosságának átrendeződése” című munkájában, a Birodalomban dolgozó 12 millió kényszerszermunkásról adott számot.

A dandártábornok mindazonáltal nem ragadt meg a számok világában, abból kilépve a realitás talaján, felettese, Dwight D. Eisenhower tábornok nyomán az elsők között ismerte fel, hogy a gyökértelenek, azaz hazátlanok gondozása elsőrangú katonai feladat. „Nem vennénk figyelembe az emberi karaktert, ha azoktól az

DP táborok

emberektől, akik évekig rabszolgák voltak, elvárnánk, hogy saját maguk tegyék meg az első lépést a szabadságba” – mondta a haditudósítók mikrofonjaiba.²

A Szövetséges Expedíciós Erők Főparancsnoksága (Supreme Headquarters, Allied Expeditionary Forces – SHAEF) a gyökerüktől megfosztott embereket, akiket saját akarata ellenére, erőszak folytán eltoloncoltak eredeti tartózkodási helyeikről *Displaced Persons*-nak, rövidítve DP-knek nevezte. Normandiai partraszállásuk előtt két nappal, 1944. június 4-én kidolgoztak egy tervet helyzetük katonai, politikai és gyakorlati kezelésére. Ez időben a SHAEF abból indult ki, hogy német földön 20 nemzetiségből álló 7, 7 millió DP tömegnek fogják visszaadni szabadságukat.³ A terminus technicust az angolszász nyelvtérületen a harmincas évektől használták, jóllehet jogi tartalommal nem ruházták fel. Erre a SHAEF 1944. november 18-án kelt 39. számú memorandumában került sor. Eszerint Displaced Persons-oknak kell tekinteni a háború következményeként, saját országaik határán kívül tartózkodó polgári személyeket, akik szeretnének, de segítség nélkül képtelenek visszatérni hazájukba vagy máshol otthonra találni.

A SHAEF megsegítésükre létrehozta a Displaced Persons végrehajtó osztályt (Displaced Persons Executive – DPX) és 1945. április 16-án újabb memorandumban rögzítette, hogy egy DP-t sem lehet erőszakkal korábbi lakhelyére visszaküldeni. A humánus bánásmódot a háborús bűnösökre és az 1945 februárjában rendezésre kerülő Jaltai Konferencia határozatának értelmében a szovjet állampolgárookra nem terjesztették ki. A DP-k

tartozhattak az Egyesült Nemzetek tagállamainak polgárai, valamint ellenséges (Németország, Ausztria, Japán) és volt ellenséges országok (Olaszország, Finnország, Románia, Bulgária, Magyarország) lakosai közé. Mivel a zsidókat eleinte nemzeti hovatartozásuk alapján vették nyilvántartásba, a magyar zsidók automatikusan „volt ellenségek” lettek, és a galutban honfitársaikkal együtt kerültek közös táborba. Nürnbergben például magyar zsidók egykori SS-katonák barakkjaiban múlták hónapokig az időt, míg a bejáratból magyar, lengyel, ukrán és balti örök néztek velük farkasszemet.

1945. június végén a SHAEF a Majna parti Frankfurtban megnyitotta képviselőjét, a DPX is itt működött. A nagyhatalmak saját megszállási övezetükben tevékenykedtek: a Rajna vidéken és Saarfeldön a franciák, Északnyugat-Németországban, és Bréma körzetében az angolok, Bajorországban, Hessenben és Észak-Baden-Württembergben az amerikai és Kelet-Németországban a szovjetek gyakorolták az ellenőrzést. A négy győztes nagyhatalom főparancsnokai 1945. június 5-én a Berlieni Határozatban átvették a hatalmat Németország területén. Legfelsőbb hatóságuk, a Szövetséges Ellenőrző Tanács Berlinben építette ki székhelyét, majd a Potsdami Konferencián rögzítésre kerültek a megszállási övezetek határai. A zónákban a szövetséges katonai kormányok felügyelete alatt a német polgárok részvételével a nyár folyamán tartományi, illetőleg várostanácsok alakultak, amelyek a közigazgatás újraszervezéséért feleltek. Ezekben a grémiumokban az egyház-köztség vezetője és a rendőrfőnök is helyet kapott. A városi tanácsot a polgármester vezette, aki egyben az összekötő funkcióját töltötte be a megszálló katonai kormányzat és a helyi infrastruktúra központjai között. A német tisztségviselők fluktuációja a nácitlanítási eljárások⁴ következtében egészen 1947-ig igen magas volt. Gyakran előfordult, hogy valamelyik frissen kinevezett helyi funkcionárius egyik napról a másikra átnevelő internáló táborban találta magát. Bajorországban a kereszténydemokrata unió, a szociáldemokrata, liberális és a kommunista pártok 1945 végén tartották alakuló üléseiket, december 1-én megszavazták az alkotmányt, majd hamarosan bejegyezték az első szakszervezeteket. A városok és falvak romos házfalait és időközben renovált hirdetőoszlopait választási falragaszokkal díszítették ki. Segélyszervezet alakult a „nürnbergi törvények hatálya alá esett áldozatok” felkarolására, és a müncheni belügyminisztérium a „faszizmus áldozatainak gondozására” Dr. Philipp Auerbach

Az *Utunk* müncheni szerkesztősége, középen Weiszblüth Jakab főszerkesztő

állambiztost nevezte ki. A hivatalt a tettesek és üldözöttek közötti kapcsolat normalizálásával bízták meg.

A szövetségesek a területükön található koncentrációs táborokat eleinte a helybéli német lakosokkal, később már sokkal tudatosabban, a NSDAP párttagokkal kiürítették és DP központokká alakították át. A DP-kre vonatkozó szabályzatok zónáról zónára eltértek egymástól. A táborokat a szövetségesek által kijelölt katonai személy vezette, a lakók ellátását az Egyesült Nemzetek Segélyezési és Rehabilitációs Igazgatósága (United Nations Relief and Rehabilitation Administration – UNRRA)⁵ és az amerikai hadsereg támogatásával a helyi német tartományi tanácsok biztosították, illetőleg finanszírozták. Egy 1947-es kimutatás szerint gyakorlatban az amerikaiak 75%-ot, a németek 25%-ot teljesítettek. A táborbeli feladatokat a konyhai szolgálattól a rendészeti munkáig rendszerint a DP-k látták el.⁶

Lassanként körvonalazódni látszottak a számok. 1945 augusztusában a SHAEF az elmúlt hónapok hazatelepítési akcióit alapul véve számolt vissza. Eszerint májusban 8 millió DP létezését tartották nyilván, beleszámítva a szovjet

zónát és Ausztriát, ebből 6,362 millió Németország nyugati megszállási övezeteiben rekedt. Innen három hónap alatt 4,3 millió tért vissza hazájába, s maradtak 2,039 millióan.⁷ A háború utáni kaotikus hónapokban a nyugati zónákat naponta átlag 33.000 embernek sikerült elhagynia. Ebben a statisztikában a magyarok is helyet kaptak, a szovjetek, franciák, lengyelek, belgák, hollandok, csehszlovákok után a nyolcadik helyet hazánk foglalta el. A 112.000 magyar DP-ből 16.000-et repatriáltak, tehát szeptemberre 96.000-en maradtak – a zsidókat nem beleszámítva.

Tény, hogy szeptemberre már csak 1,2 millió hontalan élt a nyugati zónákban. Ebben a tömegben 50–75.000 zsidó gyökértelent tartottak számon, noha e számadat a különböző történelmi munkákban eltérést mutat. Ennek fő oka, hogy a kapituláció pillanatában a német földön felszabadított zsidók számadatai is 50–100.000 között váltakoznak, bár némely forrás 200.000 főt is megnevez. Az első hónapokban mintegy 20.000-en életüket veszítették és ugyanennyien visszatértek hazájukba. Az adatok közötti eltérés azzal is magyarázható, hogy közvetlenül a felszabadulás után a zsidókat származási országaik polgá-

raiként regisztrálták.⁸ A zsidók arányának többé-kevésbé pontos meghatározása 1945/1946-tól lehetséges, amikor a csalódott kelet-európai zsidó tömegek elkezdtek hátat fordítani hazájuknak és csatlakoztak a nyugati zónákban élő hit-sorsosaikhoz.

ZSIDÓ DP-K ÉS GONDOZÓIK

A szövetséges hadtesteknek az elhurcoltakat először fel kellett szabadítaniuk, elvonniuk a harcterről, majd táborokban elkülöníteniük, hogy utána elkezdődhessen velük a közvetlen munka, illetőleg a róluk való gondoskodás. A hadsereg a DP-k „leválasztására” és gondozására 6000 tisztet és 12.000 katonát jelölt ki. Elsődleges feladatuk a mindenkori előírt kalóriamennyiség és az elviselhető lakhatási feltételek biztosítása volt. Ebben a jelentős, és főképpen unikális projektben az UNRRA asszisztált, amely 1944 végén megállapodást írt alá a SHA-EF-el. A szerződés értelmében az UNRRA a hadsereg úgymond jobb kezeként, de neki alárendelt viszonyban fejtette ki tevékenységét. A DP-k közvetlen közelében az UNRRA egyenruhások mellett hamarosan megjelentek a vöröskeresztesek és más amerikai angolul beszélő önkéntesek. A zsidó származású DP-k ápolásához, mihelyt ezek külön táborba vagy táborrészekbe kerültek, a Joint (American Jewish Joint Distribution Committee) is felajánlotta segítségét. A fegyveres erők vezérkara és a zsidó felszabadultak között voltak speciális összekötők is, nevezetesen a partraszálló hadsereg kötelékében szolgáló zsidó lelkészek⁹. Az amerikai hadsereg 311 rabbija (147 reform, 96 konzervatív és 86 ortodox rabbi) közül mintegy harmincan tevékenykedtek Németország területén. Elsődleges megbízatásuk persze arra szólt, hogy gondoskodjanak a hadsereg állományában működő 600.000 zsidó katonáról, de hamar kiderült, hogy valamilyest kezükbe kell venniük a zsidó DP-k sorsát, és mai szóval lobbizniuk értük az amerikai zsidóság felsőbb köreiben.¹⁰ Az amerikai hadseregben 1945 augusztusától, erősítésképpen, zsidó ügyekre szakosodott tanácsadók is működtek¹¹. Rajtuk kívül a németországi helyszíneken fel-feltűntek a Zsidó Világkongresszus (WJC), a United Jewish Appeal for Refugees and Overseas Needs¹², a Jewish Agency for Palestine és a Héber Bevándorlási Segélytársaság (Hebrew Immigrant Aid Society – HIAS) képviselői is.

A munka komplexitásából és újszerűségéből

fakadt, hogy a szervezetek közötti együttműködés nem zajlott zökkenőmentesen, a politikai célokban, gazdasági feltételekben rejlő érdekkülönbség, a belső ösztönző erő és az egyéni érzékenységi hányadosok szóródása gyakran éppen a rászorulókkal való bánásmódban tört felszínre.

A Wiesbadenben és környékén állomásozó, eredetileg csongrádi származású Vida György (George Vida) rabbi visszaemlékezéseiben a függőségi helyzetet egy magyar származású munkatársával fogalmaztatja meg, aki történetesen DP volt: „Az amerikai zsidóság azt szereti hinni magáról, hogy erős és befolyásos. [...] Mennyi idejébe telt a Joint-nak, hogy engedélyt kapjon Németországba jönni, hogy kenyeret hozhasson az éhezőknek! És így is, hogy itt van, még mielőtt azt mondaná, hogy egészségedre, ha bárki tüsszentene, engedélyt kell kérnie a UNRRA-tól, aki majd megkérdezi a hadsereget, az meg a Külügyminisztériumot.”¹³

A zsidók számának alakulása a nyugati zónákban 1945 végétől vált áttekinthetőbbé. A brit övezetben 1945 végén 15.000-en, az amerikaiban 60.000-en, míg a franciában csak 1000-en éltek. A későbbi években a bevándorlás és vándorlás függvényében tovább ingadozott a számuk. A kelet-európai bevándorlások első (közvetlen) tetőpontja alighanem a kielcei pogrom utáni hónapokra, azaz 1946 késő nyarára esett, amikor is három hónap leforgása alatt a Brihah földalatti cionista segélyszervezet 100.000 zsidót mentett ki Lengyelországból, illetőleg más kelet-európai államból az amerikai zónába. 1948-ig összesen 250.000-en érkeztek. A németországi magyar ajkú zsidók szervezete 1947/48 derekán 40.000 főben állapította meg saját taglétszámát, nyilvánvalóan beleszámítva az erdélyi és felvidéki magyarul beszélő, újonnan bevándorolt zsidókat is.

SHE'ERIT HAPLETA – AZ ELSŐ BENYOMÁSOK ÉS KIÉRTÉKELÉSEK

Abraham J. Klausner¹⁴ zsidó tábori lelkész 1945 május-júniusában Bajorország tizenhét DP-táborában 14.000 túlélő zsidót látogatott meg. Benyomásait, amelyeket „Részletes jelentés a felszabadított zsidókról, arról, hogyan szenvednek felszabadításuk időszakában az Egyesült Államok Hadseregének fegyelme alatt” munkacímrel látott el, június 24-én elküldte több prominens amerikai zsidó szervezet elöljárójának. Ebben említést tett a nyomorúságos feltételekről, az elektromos árammal töltött kerítésekről, a

tisztálkodó eszközök hiányáról, az általános túlszűfoltásról és a rossz ellátásról. Klausner a rossz bánásmódot a táborokat felügyelő amerikai katonák érzéketlenségére és tökéletlen kiképzésére vezette vissza.¹⁵ A rabbi ugyanannyira volt empirikus, mint produktív. Helyzetanulmányai során elhatározta, hogy összegyűjti a felszabadított, azaz életben maradt zsidó túlélők névsorát és kötetekbe foglalja. Landsbergben talált egy működő nyomdát, amelyik elvállalta a megbízást, és 1945. június 21-én megjelent az első kötet, amelyik a Bajorországban fellelhető zsidók felsorolására szorítkozott. A következő hónapokban további öt könyv, illetőleg az előzőek aktualizált változatai láttak napvilágot. A névsorok közzététele mellett Klausner tájékoztatta a túlélőket jogaikról és lehetőségeikről. Bevezetőiben reményét és elvárásait is papírra vetette: a „megszabadultak hamarosan szabadok” lesznek, „az élet új lehetőségét kovácsolják már azok, akik még tegnap a halál felé meneteltek”, „Erec várja minden elüldözött fiát”. Könyvsorozatának a She'erit Hapleta címet adta, utalva Ezdrás próféta könyvére, aki a babiloni túlélőket „a fogságból visszajötteknek” nevezi (Ezdrás 1/3,8), míg a magyar nyelvű *Utunk* DP lap „a megmaradtak vándorlását” adta meg helyes fordításként. A héber elnevezés különben a felszabadult zsidó gyökértelenek szinonimájaként öröklődött az utókorra. Klausner 61.387 zsidó túlélő nevét dokumentálta, vezeték és keresztnévre, születési helyre és időre, valamint aktuális fellelhetőségre bontva. Ez a szám fedti a későbbi statisztikákban említett 60.000 zsidó DP-t az amerikai zónában. 1945 nyara lehetett az időszak, vagy inkább annak lezárása, amelyről a Bergen-Belsenben felszabadult Klein Andor abonyi főrabbi úgy nyilatkozott, hogy a tifuszt egy újabb járvány, történetesen a „lista-láz” váltotta fel.¹⁶

Klausner megszervezte, hogy a táborokban nemzeti alapon közösségek, Landsmannschaften jöjjenek létre. Ezek képviselőit 1945. július 1-én a feldafingi DP táborba invitálta, ahol Zalman Grinberg litván orvos vezetése alatt megalakult a Bajorországban Felszabadított Zsidók Központi Bizottsága. Ez a grémium gyakorlatilag összkormányzatként fungált és az összes, amerikai zónában élő zsidó DP-t képviselte az amerikai hadseregnél, a német intézményeknél, az UNRRA-nál, majd 1947 nyarától annak utódszervezeténél, a Nemzetközi Menekültügyi Szervezetnél (International Refugee

Weiszblüth Jakab (Hirsch Szylis lengyel grafikus rajza)

Organization – IRO). Klausner a német hatóságoknál kijárta, hogy a K.B. néhány nap múlva hivatalos központot nyithasson az Isar-parti Deutsches Museum-ban. Ebben a romos müncheni épületben, amelyik nyolc évvel korábban még pompáját élte, és az „Örök zsidó” című, hírhedt antiszemita kiállításnak adott otthont, létesült a köznyelvben DP Centrumként meghonosodott szervezet. A kidőlt-bedőlt falú szobák ajtaira hamarosan felkerültek az élelmezési, ruházati, egészségügyi, vallási, nevelésügyi, kulturális, kivándorlási, hazatelepítő és rokonkereső osztályok táblái. Az utóbbi foglalkoztatta a legtöbb munkatársat, és itt volt a legnagyobb sürgés-forgás. 1946-ban 150.000 kartotékot archiváltak és 33.900 érdeklődő közül 16.878-nak

tudtak segíteni. A múzeumban húzta meg magát az UNRRA fogadó állomása is, ahol a DP-k ingyen ételt kaptak, ügyes-bajos ügyeiket intézhették, és akik csak átmenőben tartózkodtak a környéken, egy-két éjszakára szalmazsákon meghúzhatták magukat az egyik sarokban.

Még ebben a hónapban kezdeményezés történt az Ausztria és Németország amerikai zónáiban élő DP-k egy szervezetbe való tömörítésére. Noha a szervezet nem jött létre, a próbálkozás igen hasznosnak bizonyult: több mint harminc tábor kilencvennégy delegátusa július 26-án a müncheni Bürgerbräu sörözőben külföldi újságírók jelenlétében felolvasta 14 pontból álló programját. Az est vége felé a résztvevők kaddist mondtak elhunyt szeretteik emlékére és elénekelték a Hatikvát.

A következő hónapok az önszervezés begyakorlásának jegyében teltek el. A táborokban kiírták a politikai választásokat és amerikai gyakorlat szerint bonyolították le őket. Ekkor tömörült egységbe egy erős cionista réteg, amely tovább osztódott a marxista-cionista Poale Cion, a baloldali munkáspárti Poale Cion Smol, a szocialista cserkészek Hasomer Hacair, a vallásos cionista Mizrachi, az egyetemes cionista Cionim Klalim, a cionista-revizionista Rewizjonisty és a női cionista Wizo csoportokra. A szavazólistákon az ortodox Agudat Jisrael képviseltette magát.

A magyar cionisták többsége a szocialista cserkész, a revizionista és a munkáspárti szervezetekbe tömörült, s megjelentette a *Hasomer Hacair* és az *Új Élet* DP sajtókiadványokat.

A felszabadított zsidók 1946. január 27-én tartották első kongresszusukat a müncheni városházán. Német földön 1933 óta ez volt az első ilyen nagyszabású esemény. Mai szemmel érdekesnek tűnik Wilhelm Högner bajor miniszterelnök beszéde. A politikus kifejezésre juttatta, hogy a németek megbocsáthatatlan bűnököt követtek el a zsidók ellen, de hozzátette, hogy egy valami mégis mentségükre szolgál, nevezetesen az, hogy a bűntetteket nem a felhergelt néptömegek követték el, hanem parancsra a félkatonai kötelékek.

A zsidó DP-k az átmenetiségbe igyekeztek valamiféle állandóságot belecsempészni, amittől persze életfeltételeik nem javultak, talán, csak biztonságosabbá váltak. A DP tábor valamelyest enkláve lett a többségi társadalom zűrzavaros magára találásában. A közösségi szobákban megjelentek a hirdetésekkel teletűzött falújságok és a jiddis nyelven kiadott DP hetilapok. 1945 és 1950 között több mint száz időszakos

DP kiadvány létezett. A legtöbben a *Dos Fraje Wort*-ot (Feldafing), *Unzer Leben*-t, (Berlin) és a *Landsberger Lager Tsajtung*-ot (Landsberg) olvasták jiddis nyelven. Ezek közül a müncheni központi bizottság támogatásával a 20.000 példányban megjelenő *Unzer Leben* lett a központi hetilap. A héber betűket a frankfurti D. Stempel RT betűöntöde bocsátotta a legtöbb szerkesztőség rendelkezésre. 1947-ben megjelent az első szakfolyóirat, a *Landwirtschaftliche Wegwajzer*, földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozó cikkeivel. Megalakultak a sportklubok, kórusok, kölcsönkönyv- és filmtárak valamint a színtársulatok. A feldafingi táborban például magyar zsidók szervezték a kultúrát. 1947 júniusában négy filmet, két koncertet, két operettet, egy gyerekmatiné és három színdarabot tűztek műsorra. A rendezvényeket összesen 6308 személy látogatta, a legtöbben Friedrich Wolf Mamlock professzor darabját nézték meg. A föhrenwaldi tábor felállította a Makkabi, a reichenhalli a Hapoel, a landsbergi az Ichud, a regensburgi pedig a Bar Kochba labdarúgó, pingpong, kosár- és kézilabda szakosztályokat. A csapatok, amelyekben magyarok is képviseltették magukat, táborközi ligákon mérték össze egymással erejüket. 1946 augusztusában megjelent a „*Fun Letztn Churbn*” (Az elmúlt katasztrófáról) címet viselő első visszaemlékezés-gyűjtemény az Amerikai Zónában Felszabadított Zsidók Történelmi Bizottságának gondozásában. Az első kiadást öt további követte. Az oral history kérdezők 2500 interjút és több mint ezer fényképet archiváltak. Tizenkét ország 283 közösségéből származó túlélő számolt be saját történetéről. A múlt feldolgozása mind a 265 DP táborban beindult, a túlélők – ha hagyták és kérdezték őket – szívesen meséltek. Eközben a galuti történészek igyekeztek a kelet-európai országokból is begyűjteni dokumentumokat, filmeket és fényképeket, hogy az események történelemmé formálódhassanak.¹⁷ A német területi tanácsok is kaptak kérdőíveket a bizottságtól. A kérdezők arra voltak kíváncsiak, hogy a területükön éltek-e zsidók az üldöztetés előtt, volt-e ott koncentrációs tábor, és mely információkkal rendelkeznek a környék zsidóságával kapcsolatban.

Klausner jelentése eközben egyre több potentát kezébe került, és az amerikai zsidóság képviselői a Külügyminisztérium közbenjárásáért folyamodtak. Henry Morgenthau pénzügyminiszter pedig Truman államelnökhöz fordult, aki 1945. június 22-én felkérte Earl G. Harrisont,

a menekültügyi kormányközi bizottság képviselőjét, hogy vizsgálja ki a DP ügyet. Harrison Dr. Joseph J. Schwartz-cal, a Joint európai igazgatójával, Abraham Klausner tábori rabbival és más magas beosztású hivatalnokkal majdnem két hónapot töltött Németország és Ausztria harminc DP táborában görcső alá véve a zsidó származású hontalanok életkörülményeit és lehetőségeit. Kiértékelésének első változata augusztus első napjaiban, a végleges pedig augusztus 24-én érte el a Fehér Házat. Innen szeptember elején került át a hadsereg frankfurti főhadiszállására. Az amerikai közvélemény csak a hó végén ismerhette meg a lehangoló helyzetképet, és a DP élet viszontagságai hamarosan bejárták a világsajtót. Harrison véleménye szerint a DP-ket inkább katonai, mint tényleges értelmében lehet felszabadítottaknak tekinteni. Többoldalas felmérése vészjóslóra sikeredett: magas a halálozási ráta, nem áll elegendő ruha rendelkezésre, nem ritka, ha csíkos rabruhában, vagy levetett SS uniformisban járkálnak, a legtöbb táborban 1200 kalória a fejadag és ebben már bennfoglaltatik a 250 kalória „fekete, nedves és nem éppen étvágygerjesztőnek mondható kenyér”. Szálláshelyeik sok kívánni valót hagynak maguk után és főleg a téli hónapokban alkalmatlanok emberek befogadására. Harrison a zsidó DP-k számát, megfelelő statisztikai adatok hiányában maximum 100.000-re becsülte, és nemzetiségek alapján lengyelekre, magyarokra, románokra, németekre és osztrákokra osztotta őket, felhívva a figyelmet, hogy a zsidókat, nemzetiségüktől függetlenül (hiszen ezek volt ellenséges országok is lehettek), zsidóknak kell tekinteni. Harrison rögzítette, hogy a DP-k többsége minél előbb Palesztinába szeretne kivándorolni, életüket csak a zsidó államban képzelik el biztonságosnak; persze döntésüket az is motiválja, hogy az Egyesült Államokba vagy más nyugati országba nincs esélyük kikerülni. A lengyel és balti zsidók szerinte semmi esetre sem kívánnak anyaországukba visszatérni, a magyar és román zsidók viszont nagy százalékban igen, jóllehet sokan még töpregenek és életben maradt rokonaik után kutatnak.

Az amerikai katonai kormányzatot is bírálat érte: a felszabadító hivatalnokok ölbe tett kézzel nézik végig, ha egy német polgármester a DP és a német civil polgár között az utóbbit részesíti előnybe, és a jobb minőségű lakást neki utalja ki. Gyakran fordult elő, hogy DP-knek helyhiány, vagy az amerikai hadsereg állományának terjeszkedése következtében ki kellett költözniük a táborokból.

„A dolgok mostani állása szerint, a németek úgy gondolhatják, ugyanúgy bánunk a zsidókkal, mint azt a náciak tették, azzal a különbséggel, hogy mi nem öljük meg őket” – összegezte benyomásait Earl G. Harrison Truman elnöknek.

Nehéz megállapítani, hogy Klausner vagy Harrison fogalmazott keményebben, mondandójuk tartalma egyaránt baljóslatú, a náci bánásmóddal való összehasonlítás tarthatatlan, az amerikai hadsereg tevékenységének megbírálása pedig egyenesen kockázatos volt. A DP-k helyzetének tisztázása Eisenhower tábornokra hárult, aki Ben-Gurion, a Jewish Agency for Palestine elnökével és újságírókkal szeptember közepén indult feltáró körútjára. A feldafingi DP táborba 17-én, engesztelés napján, Jom Kippurkor érkezett. A Talmud tanítása értelmében a megelőző napokban a zsidó hívők azokért a bűnökért kérnek bocsánatot, amelyeket saját maguk vagy az Örökkévaló ellen követtek el. Az embertársak ellen elkövetett vétkekért csak akkor jár megbocsátás, ha kiengesztelik a megbántottakat. Az ünnep előestéjén a kántor a Kol-Nidré énekli és feloldja a meggondolatlanul tett fogadalmakat és ígéreteket. Kitől és miért kérhettek engesztelést a zsidó DP-k 1945-ben?

A feldafingi táborban Yekutiel Yehuda Halberstam¹⁸ egykori kolozsvári rabbi tartott istentiszteletet a fadeszkákból összetákolt zsinagóga ideiglenes épületében. A táborban 5000-6000 zsidó túlélő, 450 gyermek és serdülő lakott. Ez volt az első olyan tábor, amelyből a nem zsidókat eltávolították. Halberstam beszédét¹⁹ megőrizte az emlékezet. A haszid rebbe fekete köpenyt viselt az ősökre emlékezve, akiket a hagyomány szerint hasonló öltözetben temetnek el. Jiddisül szónokolt, sötétbarna szemei melegséget és fájdalmat sugároztak. Amikor elérte beszédének retorikai csúcspontját, hirtelen mozdulattal letépte magáról felöltőjét, emlékeztetve, hogy az elpusztított zsidókat tömegsírokba lökték, ha egyáltalán eltemették. Ő maga tizenegy gyermekét és feleségét veszítette el a Holokausztban. Ezután énekelte el a Kol-Nidré-t. A zsúfoltságig megtömött teremben 28 fiatal magyar lány szorongott. Szüleik meghaltak, vagy nem tudtak létezésükről, ezért az ünnepi áldást másnap a rabbitól kérték. Az egyik táborlakó visszaemlékezése²⁰ szerint, annyian kopogtak be hozzá, hogy alig tudta végigmondani imáit. Ekkor érkezett a magas rangú amerikai vendég, akit már nem engedett be szobájába, mondván, hogy ő éppen a szent királyhoz, a tábornokok tábornokához beszél.

Randolph L. Braham.

1946/47-ben DP volt az Ainring bei Freilassing DP táborban

Az 1947-ben az Egyesült Államokban letelepedett Guthy Böske az *Az Ember* hasábján örökítette meg az eseményt. A magyar újságíró és divatkritikus Bergen-Belsenben, az angol övezetben szabadult fel. Férjét, Síró (Weiner) Györgyöt Dachau mellé, Kauferingbe hurcolták. Guthy elmeséli, hogy kérésére az angol Vöröskereszt, nyilván többedmagával, rendelkezésre bocsátott egy fehércsillagos „szövetséges” mentőautót. Az irány az amerikai zóna volt.

„Egyik tábor következett a másik után (sajnos minden száz kilométerre jutott egy-kettő), de sehol semmi nyom. [...] Micsoda gyönyörű vidék! A bajor erdők, kis hegyek, a stahrembergi tó. [...] A tó partján smaragdzöld gyepen golfpálya terült el. Egy pár amerikai katona játszott. Micsoda kontraszt! A másik oldalon kis lankás erdő között koncentrációs tábor, már felszabadítva, igaz, de hazátlan lakókkal! Megérkezem a táborba. Hol vannak a magyarok? Ez persze az első kérdésem. Megkeresem a magyar blockot, körém sereglenek a nők, a férfiak. [...] Elmegyünk a lágerek-kommitéhez. A parancsnok egy amerikai

hadnagy, hangszórós rádió kocsit ad és percek múlva az egész lágér visszhangzik. [...] Sajnos hiába, a férjemet nem ismerik, de engem széttépnek az érdeklődők. Nem-e láttam Belsenben anyjukat, testvérüket, gyereküket... [...] Az idő esteledik. Ne induljak tovább, kérnek honfitársaim. [...] A szomorú esemény óta ez lesz az első szabad ünnep. Micsoda készülődés! [...] A kis szoba, ahova meghívnak fejedelmi luxusapartment, csak 28 ágy van benne. [...] Az asztal leterítve egy hófehér ronggyal. Huszonnyolc gyertya fénye világítja meg. A lányok feje, vallásuk ritusa szerint, kendővel lekötvén. Körülálljuk az asztalt, megérkezik a szomszéd barackból egy férfi, előimádkozik a lányoknak. [...] Beállt az ünnep. Emlékezünk. Mi az a végzet, mi az az isteni határozat, ami nekünk további életet jelölt ki? [...]

A beavatottak úgy tudják, hogy holnap megérkezik Eisenhower, az Egyesült Allied Csapatok parancsnoka. [...] Körém kuporodnak mind a 28-an és én mesélek, mint egy tündérmesét... Hogyan semmisült meg a német ellenállás a normandia partokon. Olyan nagy a lelkesedés, hogy reggelre nagy mosdást ajánlok, – félek, ezek, mind a 28-an a generális nyakába ugranak, ha meglátják. Reggel hatkor alarmra ébredünk. Szabad életünkben szokatlan az ilyesmi. [...] Kiugrunk az ágyból, de még el sem takarítottuk a leégett gyertyacsonkokat, megjelenik egy amerikai hadnagy. Inspiciálni jött, rend és tisztaság van-e, mert lehet, hogy egy magasrangú látogató éppen a mi szobánkat tekinti meg. Micsoda rend volt! Szent Isten! [...] Minden az ágy alatt és a falba vert szögeken lógott. [...] A tábor nyüzsgött az M.P.-től autók, motorbociklik robogtak, gyerekek söpörtek, az imádkozó hívek pedig kiszaladtak egy percre a zsinagógából megnézni mi újság. [...] Virág nincs a táborban. Egy fiatal DP lány őszi lombcsokrot remegtet a kezében. [...] A furcsa szokatlan tömeg élén Eisenhower bevonul a zsinagógába. A DP-k százai követik. Fellép a kis deszkából ácsolt szószékre, és beszél. [...] ' Boldog vagyok, hogy ezen a nagy és szent ünnepen szabad népet üdvözölhetek. [...] Mi, amerikaiak mindent el fogunk követni, hogy ti, hazátlanok, új hazát, új otthonot találjatok. [...]

A tábor asszony-lakói nevében én köszöntöttem egyszerű, rövid pár mondattal. Megköszönöm a reményt, amit belénk öntött, hogy lesz hazánk és otthonunk újra – és hogy ez a haza talán éppen az Egyesült Államok lesz. A generális kezét fogott velem. Megkérdezte, ki vagyok. ' Magyar politikai fogoly ' – volt a válaszom. [...]"²¹

Ugyanekkor Feldafingtól 30 kilométerre, a müncheni nemzeti színház egyik düledező termében Abraham Klausner rabbi énekelte a Kol-Nidret. Hallgatósága nagy részét zsidó amerikai katonák alkották, a DP-k kisebbségben voltak. A rabbi a gyökértelenek nyomorúságos életéről prédikált, majd hirtelen, és talán éppen akkor, amikor a kolozsvári rebbe köpenyét tépte le magáról, az amerikai rabbi az előtte álló asztrálról rántotta le a fehér terítőt, amely alatt a tányérról egy DP táborklakó átlagos, nyomorúságos ebédje kandikált ki. Klausner az amerikai hadsereg kegyetlenségeit elemezte, majd közönségéből felszólított egy lengyel zsidót, aki szemtanúja volt ilyenfajta túlkapásoknak.²²

Eisenhower mély benyomásokkal távozhatott a feldafingi DP-ktől. A vizit után végigsétált a feldafingi villasoron és parancsba adta: lakoltasának ki onnan néhány tucat német családot, hogy házaikba DP-k költözhessenek be.

Eisenhower Truman elnökhöz intézett levelében 1945. október 8-án több pontban megbírálta és megszépítette a két hónappal korábban Earl G. Harrison által papírra vetett helyzetjelentést. A generális szerint teljesen félvezető az amerikai katonai őrség összehasonlítása az egykori SS poszttal. A vigyázó szemekre a gyökérteleneknek saját érdekükben van szükségük. Eddig 2000-en haltak meg alkoholmérgezésben. Persze az lenne helyesebb, ha a DP-k saját ember-eikből állítanák fel az őrséget – javasolta. Egyébiránt az sem felel meg a valóságnak, hogy a körülmények rosszabbak lennének, mint az egykori koncentrációs táborokban. A tábornok szerint egy DP-nek átlagban 2787 négyzetméter lakóterület áll rendelkezésére, több mint egy amerikai katonának. A napi tápértékminimumot időközben 300–500 kalóriával megemelték, eléri a 2300–2500 kalóriát, elegendő ruha és cipő áll rendelkezésükre, valamint kiváló orvosi ellátásban részesülnek. A javítandó szolgáltatások között mindössze az oktatást, szabadidős foglalkoztatást és a táborokon kívüli munkavállalási lehetőségeket említette meg. A zsidó DP-k nehéz lakásviszonyait feloldotta környezetük szubjektív valóságában. 1,5 millió német polgárt evakuáltak a bombázások alatt Délnyugat-Németországba, ahol további 600.000 népi és szudéta német keres megbízható fedelet a feje fölé a tél beállta előtt. Majd imígyen összegzett: „Harrison úr jelentése lényegében nem a tényleges problémára koncentrál, és arra a nagy sikerre sem tér ki, hogy zsidók és koncentrációs táborokban senyvedő foglyok ezreit mentettük meg. Azokat,

akik vissza akartak térni hazájukba, repatriáltak. Két hónap alatt azokat az áldozatokat, akik a mi jogi fennhatóságunk alatt maradtak, megmentettük a fizikai leépüléstől, és egészséges feltételeket, valamint alapkomfortot biztosítottunk számukra. Én személyesen tanúja voltam annak, amikor emberek hálájukat fejezték ki ténykedésünkért.”²³

Az Egyesült Nemzetek Szervezetének Hármas Bizottsága 1946 februárjában két ülést szentelt a menekült-probléma széleskörű és nyílt megvitatására. A szövegező bizottság, némi módosítási javaslat után írásba fektette, hogy nem szabad propagandát kifejteni a menekült és elhurcolt személyek táboraiban az ENSZ vagy tagállamainak érdekei és a szülőhazába való visszatérés ellen. Javaslatot tettek továbbá arra, hogy a táborok személyzete elsősorban azon érdekelt államok képviselőiből álljon, amelyek állampolgárai a menekültek, és a háborús bűnösöket ne tekintsek menekülteknek. A közgyűlés miután helyt adott a tervvázlatnak a Gazdasági és Szociális Tanácsra bízta a feladat kivitelezését. Az alapelvek a következők lettek:

– A probléma egész terjedelmében és természeténél fogva nemzetközi.

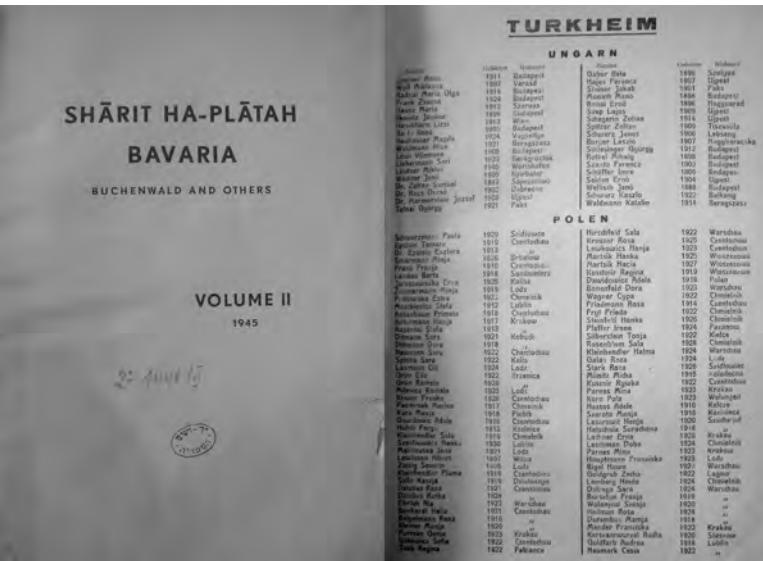
– Azokat a személyeket, akik a hazatérés ellen döntöttek, nem lehet hazatérésre kényszeríteni. Velük valamelyik nemzetközi szervezet foglalkozik majd.

– Fő feladat az elhurcolt személyeket (DP) bántorítani és segíteni minden lehetséges módon a szülőhazájukba való visszatérésben.

– A határozat folytán fogatosított egyik intézkedés sem lehet olyan jellegű, hogy beavatkozzék bármiféle módon a háborús bűnösök, quislingek és árulók kiadatásába és megbüntetésébe.

– A németek, akik más államokba menekültek nem esnek a deklaráció hatálya alá, az ő sorsukról a megszálló hatalmak döntsének.²⁴

A Palesztina-kérdés²⁵ eközben nem került le a napirendről. 1946. január elején megalakult az egyenlő számú angol és amerikai szakértőből álló bizottság, amelynek az európai és palesztin helyzet felmérése után javaslatot kellett tennie. George Vida, aki mellesleg néhány héttel korábban tért vissza Magyarországról, ahol rokonai után kutatott, tolmácsként tagja lett az egyik albizottságnak. Vida szemléletesen ábrázolja némi bizottsági tag szorongását a sajtótól és bizonytalan tájékozódását a lehangoló DP világban. Vida rabbi kitér arra, hogy Sir Frederick Leggett, angol munkáspárti politikus és iparügyi

Abraham Klausner rabbi történelmi munkája

szakértő egy titkos földalatti vasútról fantáziált, amely a kelet-európai zsidó tömegeket a megszállási zónákba szállítja, majd tudni szeretne volna, hogy ki pénzezi azokat a DP-eket, akik amerikai zászlóval várják és köszöntik a bizottságot. Leggett szkeptizmusos és hűvös angolossága a zeilsheimi és stuttgarti DP táborok, valamint a Streicher DP kibuc látogatása után engedett fel. Lassan megértette, hogy az általuk kérdőíven kikérdezett zsidó túlélők majdnem 100 százaléka Palesztinába vágyakozik, s amikor a küldöttség Nürnbergbe ért, Leggett néhány szót megtanult héberül, és az UNRRA munkatársait, valamint a hadsereg tisztjeit automatikusan Shalommal köszöntötte.²⁶

A vegyesbizottság áprilisban 100.000 ember szabad beutazását kérvényezte 1946 folyamán, noha európai körútja során meggyőződött arról, hogy legalább fél millióan álmodoznak az erעי életéről, nem beszélve a kelet-európai, hazájukban élő visszatért vagy megmenekült zsidókról. A bizottságnak különben nem sikerült Magyarország, Románia, Bulgária és Jugoszlávia területére beutazási engedélyt szereznie.

Palesztina 1946-ban nyilvánvalóan felkészületlen volt több százezer ember befogadására, s még ez az úgymond lassított léptékű betelepítés is merész vállalkozásnak tűnt. Anglia és az Arab Liga tüstént elutasította a tervet. A visszautasítást az angol zónában élő felszabadítottak különösen igazságtalan cserbenhagyásnak élték meg. A felháborodás még növekedett, amikor 1947 júniusában az angol hatóságok erőszakkal megtiltották 5000 zsidó menekültnek, hogy az Exodus

fedélzetéről belépjenek a mandátumterületre. A porig alázott utasok a ciprusi internálótáborba kerültek, majd néhány hónap után visszakértek Németországba. A háború utáni első legnagyobb tüntetésre minden bizonnyal 1947. július 23-án München utcáin került sor. 10.000 DP zsidó tiltakozott az angol imperializmus, a munkáspárt és Ernest Bevin angol külügyminiszter kirekesztő politikája ellen. Szeptember 8-én, amikor az „Oázis” fedőnévre kódolt operáció keretében 4400 zsidó menekültet Hamburg kikötőjében vonatokba zsuppoltak, hogy visszaszállítsák őket a DP táborokba, az amerikai zónában élő zsidók huszonnégy órás együttérzés-sztrájkot hirdettek meg. Hamarosan ezután a bergensbeleni DP táborban Bevin jelképesen felakasztották. Felhúzták egy zászlórúdra a szimbolikus holttestet, letakarták a brit lobogóval, amelynek közepére horogkeresztet ékeltek.

A Palesztina-kérdés ebben a kínos helyzetben került az ENSZ elé, ahol Anglia tartózkodása, a Szovjetunió, valamint az Egyesült Államok támogatásával 1947 novemberében megszavazták Palesztina felosztását. Ezzel egyidejűleg a Fehér Házban egyre hangosabban köszörülték torkukat azok a politikusok, akik megingathatatlanul szívükön viselték az DP-k sorsát, és úgy gondolták, hogy az Egyesült Államokban is van számukra hely.

A KORHANGULAT

A She'erit Hapleta pedig a nemzetközi hírektől függetlenül is mint a mágnes vonzotta a legkülönbözőbb kis- és magas beosztású látogatókat, szakértőket és sajtóképviselőket. Mindenki a saját igazát kereste-kutatta és személyes nézőpontja alapján értékelt. A gyökértelenek (főleg külföldi) oltalmazói a poklot megjárt zsidó DP-k életminőségét állították szembe a szemükben jó körülmények között élő többségi német társadalom apró-cseprő nehézségeivel, míg az átlagos német szemlélődő elmékedésében a sokat szenvedett és még mindig rengeteget nélkülöző honi társadalom vérző sebeit helyezte előtérbe. 1946 elején a német társadalom a létminimum alatt élt, jóllehet éhhalál nem fenyegette. Az egykori Harmadik Birodalom területén élő lakosság zöme áldozatnak tekintette magát, és felelős bűnösnek kizárólag Adolf Hitlert és szűk vezérkari tábort tartotta. A „parancsra tettem” és „megnyerhettük volna, ha...” beszédfordulatok a kapituláció első óráitól szállóigévé váltak a közbeszédben. Hans Habe, alias Békessy János²⁷, aki az Amerikai

Hadsereg őrnagyaként részt vett a bergeni-belsei tábor felszabadításában, majd a német nyelvű amerikai lapokat szerkesztette Münchenben, a következő álláspontot képviselte: „A németek a mai napig nem értették meg, hogy elvesztették a háborút. [...] A polgár, aki a reggeli lapban olvassa, hogy Németország most már pedig egy demokrácia, természetesen nem érti meg, hogy miért dobják ki este a lakásából; nem érti meg, hogy miért kell neki hetenként kétszer kitölteni valamilyen inkuizitorikus Fragebogen-t és hogy miért zárják be, ha szidja a kormányt.”²⁸

Az 1945 ősztől megrendezésre kerülő nürnbergi perek hatalmas publicitást kaptak, a negyvenes évek végéig még javában tartottak a náciítanítási eljárások, s az internáló táborokban folyt az átnevelés. A háború utáni friss lelkesedés mégis a múlt romjain próbált táptalajra lelteni, s ebben a folyamatban a felelősség-elhárítás hasznos stratégiának bizonyult. Karl Jaspers filozófus 1945/46 derekán heidelbergi előadásain Németország szellemi állapotáról értekezett. Szerinte az emberek a felelősség alól úgy próbálnak kibújni, hogy hárátnak: a Harmadik Birodalomban uralkodó terrorisztikus viszonyok közepette nem jöhetett létre ellenállás, s Hitler pályafutásának felíveléséért a szövetségeseket terheli a bűn.²⁹ Jaspers meglátásait igazolta a realitás. Az amerikai megszállók ugyanezekben a hónapokban a megszállási övezetekben reprezentatív közvélemény-kutatást tartottak. A megkérdezettek 60 százaléka egyetértett abban, hogy a kényszer alatt elkobzott javakat vissza kell szolgáltatni, de szinte mindenki ellenezte, hogy a náciizmus üldözöttei ezen kívül bármiféle más kárpótlásban részesüljenek, utóvégre minden német ember átélt szenvedéseket a hitleri időkben.³⁰

A túlélő zsidó gyökértelenek ebben a lélektani helyzetben éltek Németország területén, ahol nem tudták és nem is akarták teljesen elszigetelni magukat a német társadalomtól. A DP táborokban a felügyelők, vagy ahogy mások nevezték, az egyenruhás őrök, amerikaiak voltak, de a kiszolgáló személyzet között németek is előfordultak. És létezett egy másik élet a kerítések túl is, egy áttekinthetetlen rugóra működő feketepiac, amely hemzsegett az amerikai áruktól. Ezeken az egyfelől kényes, másfelől a túlélést biztosító góccokon zsidók is megfordultak, s a régi klisék föltámadtak: a zsidók feketekereskedők, uzsorások és haszonélvezők. Többször is bekövetkezett, hogy a német rendőrség rajtaütésszerűen felelősségre vonta a DP-ket, sőt az is előfordult, hogy ugyanezt egyenesen a táborok

A Hazahozatali Kormánybiztosság által kiállított utazási igazolvány

ban tette. 1945. május 29-én feljelentés alapján például kutyákkal rontottak be egy Stuttgart melletti DP táborba. A rendteremtés dulakodásba fulladt, amelynek során egy harmincöt éves lengyel zsidó életét vesztette, és többen megsebesültek. Mások a müncheni Isartorplatzon német huligánok egy túlszűfolt villamosról kidobtak egy zsidó nőt. A Putnokról származó Eckstein Zoltánt pedig azért kapta el a rendőrség, mert KZ-igazolványokat hamisított és ezeket 4000 márkáért bocsátotta áruba.

Zsidó újságok és folyóiratok zsurnalisztái ekkor kezdtek cikkezni a németek változatlan antiszemitizmusáról, amely felmérések szerint állítólag 80 százalékos arányban jellemezte a polgárokat. A zsidó DP-k és a közvetlen környezet közötti feszültségek hónapokkal később, 1946 áprilisában törtek felszínre az 5000 gyökértelen befogadó landsbergi táborban. A táborlakók tudomására jutott ugyanis, hogy a szomszédos diszeni lágér zsidó őrök közül kettő nyomtalanul eltűnt, Regensburgban egy tizennégy éves zsidó fiú holttestét találták meg, és a Stuttgart melletti erdőben idős férfit öltek meg. Az események bosszút követeltek, több száz zsidó DP kitört a táborból és megtámadott landsbergi fiatalokat. A verekedés során mintegy húsz német sérüléseket szenvedett. A zsidó tettesek ellen az amerikai hadsereg eljárást indított, amelyre július végén a landsbergi bíróság épületében került sor. A főbíró 20 embert bűnösnek mondott ki és szabadságvesztéssel sújtotta. Az elítéltek azonban közvetlenül börtöncelláikból a rákövetkező

hónapok folyamán Palesztinába menekültek. Az erőszak a következő években is több DP életét követelte. Az egymásra mutogatás lassan, de határozottan saját dinamikát vett fel. 1948-ban a Münchenben megjelenő *Heute* képes hetilapban közöltek egy United Press hírügynökségtől átvett fényképet, amely „zsidó terroristák által megsebesített arab gyermeket” ábrázolt. Amikor pedig Karl Scharnagl, müncheni főpolgármester vezetése alatt megalakult a „keresztény-zsidó együttműködési társaság”, a *Süddeutsche Zeitung* kommentátora így elmélkedett: „Az újonnan alakult társaság hálás feladata lehetne, hogy ráébredje mind a zsidókat, mind pedig a keresztényeket a dolog lényegére: ne emlegessék fel kölcsönösen egymásnak Auschwitzot és a fekete kereskedelmet.”³¹

Hogy mennyire szálka lehetett a zsidó DP-k ellenőrizhető, kitalált vagy felnagyított ténykedése a többségi társadalom szemében, érezhetővé válik Dr. Auerbach, a fasizmus áldozatainak gondozásával foglalkozó állambiztos mentegetőzéséből: „Nyilvánvaló, hogy minden népben vannak jó és rossz elemek, a természeti törvények ellen beszélne, ha a zsidó népben csak angyalok lennének.”³² Mintha csak a Bibliából idézett volna! „Mert nyilván nem angyalokat karolt fel, hanem az Ábrahám magvát karolta fel.” (Pál apostol: A zsidókhöz írt levél, 1/16.)

A DP-kről terjesztett rossz hírekbe ugyanakkor egy teljesen új jelenség is beleszórt. 1947 végén az United Jewish Appeal segélyszervezet bejelentette, hogy a táborokban élő fiatal zsidó nők közül minden harmadik csecsemőt nevel, vagy éppen teherben van. A fotográfusok új motívumot találtak, és ha lencsevégre kaptak valamilyen szomorkás helyzetképet, rendszerint nem mulasztották el, hogy megörökítsék a lapos, nagykerékű, fehérszínű, mély babakocsikat. Az is előfordul, hogy hármassikrek jöttek a világra. Egy fiatal magyar anya így érvelt: „Szüleimet és testvéreimet megölték a nácik, nem maradtak elődeim, de igenis most gondoskodni fogok arról, hogy legalább leszármazottaim, utódaim legyenek.”³³

Samuel Gringauz, a She'erit Hapleta egyik kulcsfigurája, a landsbergi tábor előjárója szerint az egykori nagyszerű kelet-európai zsidóság tragikus maradványa csak úgy tud regenerálódni, ha újrendezi szétzilált családi életét. Tény, hogy a zsidó DP-k szaporodási aránya jóval felülmúlta az európai országok zsidó közösségeiben jegyzett születési rátákat.³⁴ Az apátia a jelek szerint a bizakodás irányába mozdult el. A müncheni magyar zsidó föderáció vezetőségé-

nek legfiatalabb tagja, Friedmann Slojmo Hersch 1948 februárjában ünnepelte első születésnapját.

A zsidó DP lét 1948 őszén került a mozivásznakra. Herbert B. Fredersdorf *Lang is der Weg* (Hosszú az út) című jiddis nyelvű játékfilmben örökítette meg egy lengyel gyöckértelen és egy német lány szerelmét. A filmkockák közötti archív bevételek szolgáltatták a kronológiát, miközben hallhatóak voltak a német menekültek panaszai is. A recenzens jelen volt a berlini ősbemutatón, hallotta a közönség antiszemita bekiabálásait, és az sem kerülte el a figyelmét, hogy tenyerek csapódtak össze némely auschwitz-i jelenetnél. A háború áldozatai közelharcot folytatnak a dobogó első helyezéért – vontak le a következtetést –, s hozzáírta: Zárják be végre a DP táborokat és lakóikat segítsék hozzá a kivándorláshoz.³⁵

A HAZAHOZATAL

A repatriálás az UNRRA közbenjárásával a szövetségesek közvetlen feladata volt, amelyhez az 1945. augusztus 31-én létrehozott Hazahozatali Kormánybiztosság úgymond csak asszisztált. Ezt az intézményt Millok Sándor szociáldemokrata politikus, volt mauthauseni fogoly vezette. 1945 októberében a kereskedelmi és közlekedésügyi miniszter Millok mellé Seres Tibor osztálytanácsos személyében miniszteri biztost neveztek ki. A kormánybiztosság a Ferenc József tér 3. sz. (Roosevelt tér) alatt nyitott központi irodát, ahol tizenöt munkatárs gyűjtötte az adatokat a külföldön, s ezen belül a nyugati megszállási zónákban rekedt magyarokról. A feladatkör ugyanúgy kiterjedt a magyar hadifoglyokra, mint a deportáltakra.

Millok Sándor rendszerint gépkocsin utazott a nyugati megszállási zónákba. Kiküldetéseinek részleteit nehéz rekonstruálni. Nyilvánvalóan fölkereste a Dr. Máday Béla vezetése alatt álló magyar Vöröskereszt németországi képviselőit³⁶, hiszen ezek elsősorban a Hazahozatali Kormánybiztosság segítő szervének tekintették magukat, és a hazatérni kívánó magyarok szociális és egészségügyi gondozását látták el, karöltve a Nemzetközi Vöröskereszttel és a megszálló hatalmak hasonló szervezeteivel.³⁷ Nagy feladat megoldására szövetkeztek. A Vöröskereszt 1946. július 20-án kelt feljegyzése szerint 1945 végén félmillió hazatérni szándékozó magyar tartózkodott az ország nyugati határain túl.³⁸

Ha a hazahozatalnak létezett egyáltalán opti-

mális változata, akkor az ekképpen mehetett végbe: a táborlakót értesítette az adott nemzet helyi repatriálási felelőse, hogy a közeli pályaudvarról, a megadott napon vonat indul történetesen Magyarország felé. Az illetékes katonai parancsnokság négy nyelven kiállított, 15 napig érvényes utazási engedéllyel és elegendő élelemmel látta el a visszatérőt, aki többedmagával, 10-20 fős csoportokban indult útnak. A katonai hatóság a szerencsés fordulatról a budapesti Szövetséges Ellenőrző Bizottságon (SZEB) keresztül tájékoztatta a Hazahozatali Kormánybiztosságot, hogy a fogadásra megtegye a szükséges lépéseket. Ha a vonat elég üzemanyaggal rendelkezett, Bécsig meg sem állt, vagy ha mégis, a Magyar Vöröskereszt dolgozói, akiket úgyszintén értesítettek a transzport útvonaláról, a vesztegelő vagonokhoz, illetőleg honfitársaik segítségére siettek.

Az utasok Bécsben kiszálltak, a pályaudvarról egyenesen a Magyar Vöröskereszt 60-70 hazatérő befogadására képes bécsi segélyállomásán, a Collegium Hungaricum épületében jelentkeztek a Museumstrasse 7 sz. alatt. Itt meleg ételmet, szükség esetén orvosi ellátást és szállást kaptak, valamint beosztást valamelyik menetrend szerint közlekedő vonatra. Ha összeverődött egy kis csoport, az utazók külön fülkében foglaltak helyet, de az is előfordult, teljes vonatot kaptak. Ilyen esetben közös menetlevelet állítottak ki számukra Hegyeshalomig, ahol megkapták második jegyüket, amely Komáromig, Kaposvárig, Szentgotthárdig, Zalaegerszegig vagy Székesfehérvárig szólt. Itt a férfiaknak és a magányos nőknek (anyák gyermekeikkel közvetlen úton térhettek vissza lakhelyükre) le kellett szállniuk, hogy igazolási eljárásnak vessék alá magukat. Időnként előfordult, hogy feljelentések alapján a szűrőállomásokon „tárt karokkal” várták a hazatérőket. A bergen-belseni táborban a felszabadulás után például egykori magyar ezredesek, őrnagyok és tiszték kegyetlenségükkel vonták magukra a figyelmet. 1946 tavaszán mindezt rögtön a határátlépés után számonkérték rajtuk.³⁹ Ezek a szűrőállomások eleinte a Honvédelmi Minisztérium, később a Rendőrség Politikai Osztályának a hatáskörébe tartoztak.⁴⁰ Külön problémát jelentett, ha a visszatérő nagy csomagokat vagy ládákat hozott magával. Ilyen esetekben a bécsi Vöröskereszt kirendeltség kijárta az Osztrák Államvasutaknál, hogy csomagszállító vagonokat kapcsoljanak a szerelvényhez. Erre havonta két alkalommal kínálkozott lehetőség. A Vöröskereszt csak akkor vette szárnyai alá a visszaköltö-

zöket, ha ezek leszerelt katonák, deportálási igazolvány birtokában lévő DP-k, vagy olyan magyar állampolgárok voltak, akik 1944. március 19. és 1945. május 9. között hagyták el Magyarországot. A szomszédos országok magyarjai külön elbírálás alá estek.⁴¹

A volt deportáltak rendszerint külön vonatokban közvetlenül fővárosi pályaudvarokra érkeztek, ahol a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) alkalmazottai fogadták őket, gondoskodtak étellemezésükről, elszállásolásukról és orvosi ellátásukról. 1947 őszén a Keleti Pályaudvar érkezési oldalán egy ideiglenes helyiségben megkezdte működését a Magyar Kivándorlókat és Visszavándorlókat Védő Iroda.

A világnak voltak pontjai, ahol magyarok mit nem adtak volna azért, hogy hazahívják őket. Az ugandai Entebbe-ben, a „rémes afrikai pokolban”, azaz angol internáló táborban 1946-ban például 80 magyar sínylődött. Mivel magyar követség se közelben, sem távolban nem volt, a magyar kolónia teljesen feledésbe merült. Hogy ezek a magyarok, hogyan pottyantak e távoli angol gyarmatra, nem tudjuk. Az viszont ismeretes, hogy róluk a hírt a győri születésű Vadász Sándor juttatta el egy magyar újságíróknak. Vadász az angol hadseregben őrmesterként szolgált. Sorsa egy nem szokványos magyar emigránsé, magán viselte a gyökértelenség és hazátlanság minden jegyét. Az ugandai levélíró, a győri királyi törvényszék szakértő mérnöke 1938-ben kénytelen volt elhagyni szülővárosát, mert zsidó lévén, nem tudott elhelyezkedni. Törökországban mérnökösködött, ám útlevelét itt nem hosszabbították meg, miáltal ellenséges idegen lett. Az angol hadseregben azonban tükön ülve várták, és hamarosan Irakban vetették be. Életének következő színtere, már a háború befejezése után az angol gyarmati hadsereg tagjaként az Egyenlítő melletti ország lett.⁴²

MAGYAR ZSIDÓK A MEGSZÁLLÁSI ZÓNÁKBAN – MAGYARORSZÁGI MEGKÖZELÍTÉSBŐL

Az *Új Élet* híradása szerint a *Sbarit Ha Platab* (magyar átiratban) kötetei 1945 októberében érkeztek el Budapestre. Klausner munkáit idehaza már nagyon várták: „[...] És, hogy a legnagyobb segítségként az itthoni aggódók nyugtalanságát eloszlassa, összeírta (Abraham Klausner D. A.) a táborokban lévőket, és ezt a jegyzéket nyomtatásban jelentette meg és eljuttatta mindenhová, ahol még reszkető hozzátartozók várnak hírt

eltűnt szeretteikről. [...]”⁴³ A cikkíró B. L. a könyvek magyarországi recepciójáról sajnos több részletet nem árult el. Klausner felmérésében a magyar neveket nehéz számszerűsíteni, mert ezek a különböző táborok kimutatásain az „Ungarn” (Magyarország) alfejezetekben és a valamikor Magyarországhoz tartozó helységneveket is feltüntető csehszlovák és román listákon is szerepeltek. A dokumentációt nyilván első kézből kapott forrásként tekintették hazánkban, hiszen rokonok és ismerősök keresése időszerebb volt, mint valaha. 1945 végén a Szovjetunióba került hadifoglyokat beszámítva több mint 1 millió magyar tartózkodott idegenben, s Millok Sándor figyelmét kénytelen volt megosztani az összes kinnlevő között.

A zsidó deportáltak adminisztrálása terén a kormánybiztosság messze nem állt monopolhelyzetben. 1945 őszén ugyanis Budapesten a Wekerle Sándor utca 7. sz. alatt megnyitotta irodáját a Zsidó Világkongresszus és a Jewish Agency for Palestine Statisztikai és Tudakozó Hivatala. A munkatársak különböző írásbeli listák és bemondásos alapon állították össze a deportálást túlélteket, de még nem hazaérkezett üldözöttek adatbázisát. Klausner névjegyzéke nyilván fontos dokumentumnak számított, hasonlóan a Tel-Avivban héber nyelven kiadott, újságok formájában megjelenő „Lakarow w'larachek” (Béke a távol- és közellévőknek) kimutatásokhoz, amelyek 1945 novemberében érkeztek meg. A DEGOB Bethlen téri központjában is adatszolgáltatást végeztek. E célból a bizottság 1945 júliusában elindította a „Hírek az Elhurcoltakról” című kiadványt, amely összesen öt alkalommal jelent meg. Az első szám bevezető cikkéből kiderült, hogy a DEGOB, a Népgondozó Hivatal, a Nemzetközi Vöröskereszt és a Nemzeti Segély munkatársai azért utaznak ki a táborokba, hogy ott összeírják a neveket. A lap első számában 14 osztrák és németországi tábor (Homberg, Kammer-Schärfing, Lipcse, Frielendorf, Ebensee, Hittersleben, Aurolmünster, Buchenwald, Sachesnhausen, Sondheim, Unter-Themenau, Görlitz, Wells, Tröbitz) 4500 magyar-zsidó lakójának a nevét tették közzé. Az amerikai zónában uralkodó feltételeket a magyarországi kiküldöttek – ellentétben az amerikai megfigyelőkkel – rózsásnak látták: „Az amerikai megszállott területeken levő felszabadított elhurcoltak hazaszállítása bizonyos tervszerűséggel történik. Bizonyos idő múlva sor kerül a magyarokra is, de minden nap kétsedelem – bármennyire fájdalmas is a hozzátar-

A bergembelseni magyar komitét igazolása

tozók számára – a deportáltak testi kondíciójának feljavításával jár. Az amerikaiak megfelelő lakásokról gondoskodnak számukra, az osztrák nép áldozatkészen gondoskodik tápláló ellátásukról, valóban tejjel-vajjal látják el őket, megfelelő orvosi kezelésben is részesülnek.”⁴⁴

Három hónappal később a kiadvány még mindig 20-30.000-re tette a Németországban tartózkodó hazatérni vágyó deportáltak számát. Ez viszont azt jelentette, hogy a hazatérés körül mégis problémák merülhettek fel, ami aggodalomra adott okot. Sándor Dezső lapszerkesztő az utolsó szám bevezető cikkében szokatlanul új hangot ütött meg: „Bármennyire bízunk az illetékes szervek jóakarátában mégsem hiszük el, hogy megfelelő energiával, diplomáciai ügyességgel s szervező képességgel ne lehessen ezt a kérdést 1-2 hét alatt elintézni. [...] Nincs más feladat, mint koncentrálni a még szétszórta deportáltakat és aztán kellő tervszerűséggel s nagy gyorsasággal útnak indítani őket. Fele annyi energia, fele annyi szervezőképesség elég lenne, mint a kiszállításnál.”⁴⁵

Nehéz lehetett pontosan rekonstruálni, hogy miért akadozott a repatriálás, és valójában azt sem lehetett tudni, hogyan élnek a magyar zsidók a galutban. Magyarország az egyesült angol

és amerikai zónákkal 1947 őszén kereskedelmi és fizetési egyezmény írt alá, s a posta- és utasforgalom decemberben indult be. Ha figyelembe vesszük, hogy 1946 áprilisától német bélyegek és üdvözlőlapok voltak forgalomban és egy évvel később az Egyesült Államokból, Svájcól és Lengyelországból már légi postával is lehetett küldeményeket postázni a nyugati megszállási övezetekbe, Magyarország a legutolsók között csatlakozott a közvetlen kapcsolattartók sorába. A tőlünk feladott levelek átlagban 4 napig voltak úton. Jóllehet ez volt az az időszak, amikor az amerikai katonai hatóságok egyik napról a másikra 400 tisztviselőt bocsátottak el a cenzúrahivatalokból. Nyíltabban és hosszabban lehetett fogalmazni, ami nagy könnyebbséget jelentett ahhoz képest, hogy korábban a DEGOB mint feladó kizárólag huszonöt szavas üzeneteket továbbított a zónákba.

Millok a nyugati megszállási övezetben élő magyar-zsidók helyzetét – jóllehet igencsak szűkszavúan – 1945. november 18-án, vasárnap 11 órakor ismertette a pesti Izraelita Hitközség székházában.⁴⁶ A kormánybiztos néhány nappal korábban tért vissza németországi útjáról, értesülései naprakészek lehettek. A pódiumon neves emberek társaságában foglalt helyet Tildy Zoltánné, a miniszterelnök felesége, Szakasits Árpád államminiszter, Hans Weyermann, a nemzetközi Vöröskereszt magyarországi delegátusa, Várnai Zseni költőné és Stöckler Lajos hitközségi elnök mellett. Az ülés ugyanolyan bizakodó szellemben zajlott le, mint a korábbiak, beleértve az 1944-ben megtartott összejöveteleket, amelyek során a zsidó szervezetek funkcionáriusai még véletlenül sem a zsidókra leselkedő végzetes veszedelemről tartották székfoglalóikat. Ígéretekben és hangzatos szólásokban ezúttal sem volt hiány:

„Kedves barátaim, kedves sokat szenvedett magyar testvéreim. Szeretném, ha ezek a meleg szavak megértésre találnának azok előtt, akiket az élet annyira meggyötört. Szeretném azt, ha elhozhatnám az uram meleg emberi szívét, szeretetét, jószándékát, azt a kemény elhatározását, hogy az igazságtalanságot, amelyet elkövettek, a lehető leggyorsabban helyrehozzuk, hogy hazakerüljenek azok, akik ezért az országért dolgozni akarnak, hogy együtt teremthessük meg egy tiszta, magyar és emberi országot, ahol az emberség parancsait az élet minden területén megtartják és megtartatják.” – mondta Tildy Zoltánné. Ezután Várnai Zseni „A fiad visszatér” című

versét olvasta fel. Az utolsó strófánál a túlszűfolt termet „hangos zokogás töltötte be”: „Várd lány kenyérrel, illatos kaláccsal,/ megéhezett a hosszú út alatt,/ az asztalod fehérrel megterítsed,/ így leljen rád az áldott pillanat,/ mikor belép, és karjait kitarja,/ s a boldogság szívedben el se fér.../ leszállnak a csillagok a földre,/ S itt lesz a menny... ha fiad visszatér!...”

Utána Szakasits emelkedett szólásra: „[...] Igenis eljöttem ide, mert a múlt esztendő őszétől kezdve vérző szívvel kísértem azoknak az útját, akiket a becstelen terroruralom hazájuk földjéről elkergetett.”

Millok Sándornak, a nap tényleges hőségnek, csak ezután adták át a szót: „Életemet szentelem a deportáltak és hadifoglyok hazahozatala ügyének. Mert haza kell hozni minden magyar embert, aki életben van és haza akar jönni, akár deportált, akár hadifogoly, hiszen mindkettő ember.” Megígérte, hogy ő ennek érdekében mindent megtesz, majd megnyugtatta afelől a nagydeműt, hogy a deportáltak elhelyezés és ellátás tekintetében is kedvező helyzetben vannak. Elképzelhető, hogy Millok csupán munkaköri becsvágyából merítette optimizmusát. Németországi útjairól feljegyzések (kutatásom jelen állása szerint) nem maradtak fenn, nem ismerjük személyes benyomásait. Az sem követhető nyomon, hogy pontosan mely táborokat kereste fel és tárgyalásait a szövetségesek milyen szintű hivatalnokaival folytatta. Millok Sándor kissé üres ígéreteinek bírálatakor egyszerre több enyhítő körülményt is figyelembe kell venni. A kormánybiztos maga is mások ígéreteire volt ráutalva. A nyugati megszállási övezetkből való visszaszállítás a szövetséges hatalmak kötelessége volt. Millok Budapesten George S. Kovach-csal (Kovács S. György), az amerikai katonai misszió alezredesével állt közvetlen kapcsolatban. Amikor Kovach 1945 októberében arról tájékoztatta, hogy hamarosan kezdetét veszi a nagyarányú hazaszállítás, s naponta három vonatot indítanak útnak, azaz hetente, több mint 20.000 ember fogja átlépni magyar-osztrák határt, Millokknak nem lehetett oka kételkedni. A deportáltak hozzátartozói előtt megtartott összejövetelen ebben a szellemben referált.

A Vöröskereszt az 1945. szeptember 10. és 1946. július 12. közötti hónapokban összesen 350.000 vonaton, szekéren, vagy egyénileg érkező hazatérőről adott számot.⁴⁷ A zsidókról külön nem tesz említést, viszont a DEGOB statisztikájából tudjuk, hogy ebben az időszakban 11.000 depor-

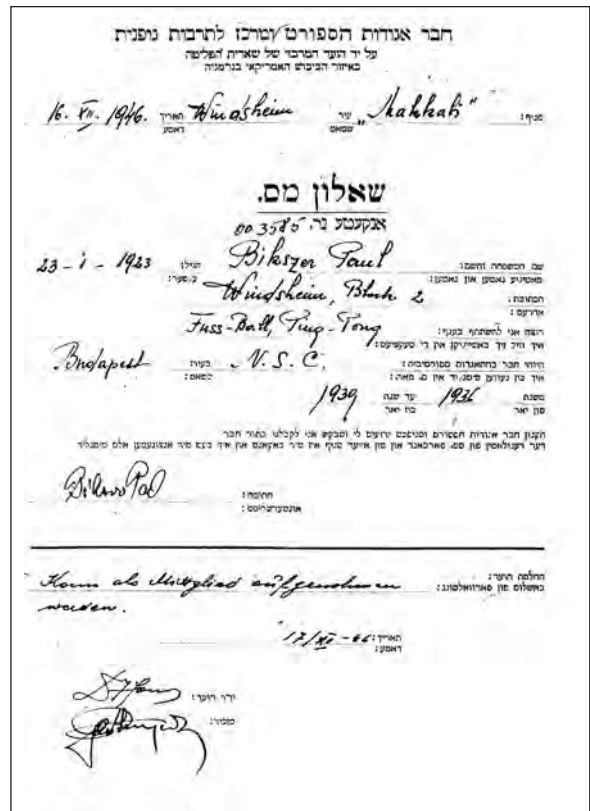
tált lépett vissza Magyarország területére. Ha átjöttek Ausztrián, beletartoztak a 350.000 tömegbe.

Kérdés, hogy Milloknak milyen betekintése volt a DP táborokba, vagy inkább azok kulisszái mögé. Harrison jelentését a magyar sajtó nem közölte, de talán németországi útja során tudomást szerzett róla. Eisenhower és a többi magas rangú politikus beszámolóí nyilván ismeretlenek voltak előtte. Mindazonáltal az MTI rendszeresen közölt híreket a hontalanokról, amelyekből a magyar olvasó azt érthette meg, hogy aktuális helyzetük nehéz, jövőbeli sorsuk a nagyhatalmak kezében van. Az *Új Élet* pedig biztató cikkeket hozott idegenbeli helyzetükről. A józsefvárosi színház látogatói Ödön von Horváth 1933-ban íródott *Ide-Oda* (Hin und Her) című bohózatában találkoztak az európai határok között vergődő hazátlan Ferdinand Havlicekkel.

Millock németországi látogatása után afelől tájékoztatta a DEGOB-ot, hogy a deportáltak a nehéz közlekedési feltételek miatt előreláthatóan csak a tél elmúltával fognak hazaérkezni.

Érdekes, hogy a szorgos adatgyűjtés ellenére a nyugati megszállási zónákban élő magyar zsidók száma körül homályos köd lebegett. Az *Új Élet* kérdésére a DEGOB november 13-án azt válaszolta, hogy visszaérkezettek egy része 25.000 további magyar zsidó tartózkodásáról tud Németországban, míg mások 4-5000 főre becsülték hitsorsosaiak számát. A kételyek elosztatása és a visszaszállítás felgyorsítása végett a DEGOB az év végén elindította első expedícióját a DP táborokba. A Heimler István vezette küldöttség Ausztria amerikai szektorában, Linz környékén érte el a legnagyobb sikereket. Itt ugyanis 12.000 magyar zsidót lokalizáltak és adataikról kartotékot vettek fel. Linz „Am Bindermichl” kerületében egyfajta minta DP tábor létezett, ahol a Göring-Művek szoba-konyhás tisztviselő lakásaiba kvártélyozhatták be magukat a túlélők. A 2500 főt számoló nemzetközi táborban DP bíróság, rendőrség, iskola és polgármesteri hivatal működött. Bajorországban a DEGOB delegációja Gautingben, a Luftwaffe egykori kórházában meglátogatta a 108 magyar zsidó tbc-ben szenvedő pacienst, akiknek létezéséről először Münchenben szerzett tudomást. Mellesleg itt merített irodalmi ihletet a szintén hontalan Sándor Kálmán, *Tolvajok kertje* című regényéhez.

A bajorországi paciensek sorsa mégsem kavarta fel a DEGOB-osokat, vagy éppenséggel a láttak annyira megrendítették őket, hogy szólni sem tudtak. A gautingi vizitról a magyarországi

Bikszon Paul, windsheimi DP sportkönyve

magyar sajtóba nem szivárgott ki több hír, az amerikai magyarba viszont igen. Göndör Ferenc hetilapja, az *Ember* közölte a gautingi magyarok levelét, amely december 18-án, tehát éppen a hivatalos delegáció ottjárta előtt, közben vagy utána íródhatott. „A szanatóriumban minden – a hitlerista terror alá hajtott nemzetek tagjai – lengyelek, oroszok, görögök, osztrákok, nagy számban képviselve vannak, de azt hiszem, hogy mi magyarok vagyunk az egyetlenek, akik hazánkból sem anyagi támogatást, sem lelki erősítést nem kapnak, és igen tisztelt Főszerkesztő úr nb. lapja az egyetlen forrás, amelyből hazai hangoikat, az otthon és a világ eseményeiről értesülést, lelki üdülést meríthetünk.” E szavakat követte a csoportos segélykiáltás: a szenvedők azt remélik, hogy a kinti magyarok csomagküldeményekkel gondoskodni fognak róluk.⁴⁸

Innen a magyar kiküldöttek Feldafingbe mentek, ahol 380 magyar zsidót találtak. Nem tudni, Heimler emberei milyen alaposan tájékoztak a helyszínen, tény, hogy az *Új Élet*nek nem számoltak be Halberstam rebbe munkájáról, pedig ekkor a magyar táborlakók használatba vették a magyar Bet Midrást, a tanulás házáat, amely idővel a

tábor védjegye lett. A DEGOB úgy vélte, hogy a nyugati zónákban és Svédországban, ahol magyar deportáltak szanatóriumi kezelésben részesültek, összesen 12-15.000 magyar zsidó él. A küldetés kiértékelésébe mindazonáltal némi bizonytalanság lopta be magát: „Mindenkít igyekeztünk megnyugtatni, az volt a célunk, hogy a deportáltakat felvilágosítsuk arról, hogy a demokratikus Magyarországon törödni akarnak velük. A deportáltak bíznak ebben, reméljük, hogy nem fognak csalatkozni.”⁴⁹

A DEGOB nagy igyekezete ellenére sem tudta felgyorsítani a visszahozatalt, 1945 decemberében 400 visszatért túlélőt regisztrált, míg ez a számadat a rákövetkező hónapokban, 1946. július kivételével, még a 200-at sem érte el.⁵⁰

A deportáltak visszajöveteli vágyának lanyhulását akkoriban többen a kunmadarasi pogrommal magyarázták. A feltevés dokumentumokkal nem alátámasztható, egyéni históriában általában történelmietlen az egyetlen ok.

A kétségbeesett magyarországi hozzátartozók száma szemlélatomást nöött. 1946 júliusában Singer Béla kalaposmester az *Új Élet*ben közzétett nyílt levélben Millok Sándor államtitkárnak szegte a költői kérdést, hogy mi is a helyzet a deportáltak hazahozatalával. Millok ugyanebben a számban válaszolt neki. Singer az előző év novemberében részt vett a Pesti Izraelita Hitközség székházában tartott vasárnapi nagygyűlésen és jól emlékezett az elhangzottakra. Részlet a szemrehányás-magyarázkodás diskurzusból:

Singer: „Némi kis megnyugvással és megkönnyebbüléssel távoztunk erről az ülésről, mert hittünk Önnek, de most meg kell mondanunk, hogy súlyosan csalódtunk, mert az elmúlt háromnegyed esztendő lefolyás alatt nem történt semmi, ma is ott tartunk, ahol másfél év előtt tartottunk: hisszük és reméljük, hogy hozzátartozóink életben vannak, de sem hírt nem tudnak adni magukról és mi sem írhatunk nekik, sem hazahozatalukról nem történt azóta semmiféle intézkedés. [...] Mi van a feleségemmel és a többiek hozzátartozóival?”

Millok: „Mindenekelőtt ki kell jelentenem, hogy tökéletesen megértem a levél írójának kétségbeesett lelkiállását. [...] Mi mindent elkövetünk és elkövetünk, hogy a még külföldön lévő magyarokat – deportáltakat és hadifoglyokat –

Tisztelettel meghívjuk Önt és b. családját
a Federaciónek Ifjúsági Csoportja által
rendezendő műsoros

TARKA ESTRE

mely Januar 4.—én (Vasárnap) este 6.30
órai kezdettel az Arbeiter Kasinó
helyiségében lesz megtartva.

*

Pontosan kezdünk!
Pontos megjelensést kérünk!

Tetszés szerinti adományokat (az új helyiségünk felszerelésének költségeire a kasszájánál köszönettel vesszünk.

M Ū S O R

1. Megnyitó beszéd
2. Prológ, Vers, Ének
3. „Helyes út”. Szindarab (5 Felvonásban)
Írta: Wettenstein Imre
4. Cigány jelenet
5. Tangó harmonika szám
6. Kabaré számok
7. „Krakéler”. Szindarab
Feldolgozta: Schwartz Lajos

A műsor számok között
Ady versek kerülnek elszavalásra
Konferál: Wettenstein Imre

SZEREPLŐK:

Weinstock Ewa, Hoch Joska, Einhorn Max, Schwartz Lajos, Gerendas Jozsef, Feldman Erno, Reich Miklos, Mauskopf es Schneider György

MINDENKIT SZERETETTEL ELVÁR A
V E Z E T Ő S É G

Meghívó a Tarka Estre

minél előbb hazahozhassuk. Ez azonban rajtunk kívül álló okokból óriási nehézségekbe ütközik. [...] azonkívül a deportáltak egy része nem is akar visszajönni Magyarországra. [...] Sajnos a háborúnak vannak utóhatásai, melyeket a legjobb szándék sem tud kiküszöbölni.”⁵¹

Az egyik ilyen áthidalhatatlan akadály a háborúban megrongálódott vasúti pályák és szerelvények voltak. 1946–1947 nyarára állt vissza-helylyel közel a nyugati zónákon belüli és közötti vasúti közlekedés. (A keleti sínhálózat nagy részét beolvasztották a Szovjetunióknak megítélt reparációs szállítmányokba.) Nyugaton 310.000 teherszállító szerelvény közül 100.000 a hangárokban várt feljavításra. A hatóságok 15.000 megmaradt mozdony közül csak 12.5000-at engedtek útra. A személyszállító gyorsvonatok közül a Párizst München érintésével Béccsel összekötő Orient Expressz után, amely sokáig Ausztria szovjet szektorának bejáratánál megállásra kényszerült „Nordsee-Alpen-Express” (Északi-tenger-Alpok Expressz) közlekedett menetrend szerint, a leírások szerint percre pontosan. A pályaudvarokat csak rendőri ellenőrzéssel lehetett megközelíteni és elhagyni. A megszálló hatalmak ebben a kaotikus helyzetben jelölték ki a repatriáló vonatokat.

Azok a bizonyos utóhatások Millok Sándort is elérték. 1947 májusában, amikor éppen 10.000 személy, köztük 1000 deportált visszatérését várta, felmentették posztjáról és megszüntették

a Hazahozatali Kormánybiztosságot. A munkát a Belügyminisztérium elnöki osztálya, illetőleg az alárendelt népgondozó hivatal vette át. Eszerint a Millokék nyilvántartásában szereplő vizsziatérni szándékozó ügye, Fischer Gyula belügyminisztériumi osztályvezető íróasztalán landolt.⁵² A számadatok most sem voltak egységesek. Az MTI közlése szerint ekkor Ausztriában 15.700, Németországban 30.000, Belgiumban 1000, Dániában 600-800, Olaszországban 5-6000 és Franciaországban 5-6000 hazahozatalra váró magyar élt.⁵³

A minisztertanács a döntést különben akként magyarázta, hogy a sváb kitelepítettek visszasi- várgásának megakadályozása érdekében kedvezőbb, ha ezentúl a belügyminisztérium közvetlenül felügyeli a hazahozatalt is. A kormánybiztosság megszüntetése, munkaköri összevonása puccsszerűen történt, Millokat magára hagyták a felszámolásban. És jelentkeztek más problémák is. A Palesztinából visszasiatérni szándékozók részére a budapesti Külügyminisztérium eleddig a Hazahozatali Kormánybiztosság hozzájárulását kérte. 120 magyar zsidó visszasiatéréséről volt szó. „Megbízásomból titkárom ezt a kérést telefonon továbbította Fischer Gyula osztályfőnöknek, aki erre a következőket válaszolta: Kénytelen vagyok megtagadni, különösen a miniszterem távollétére való tekintettel, [...] a beutazási engedély megadását. Ezek a személyek ugyanis nyilvánvalóan saját akarattukból mint kivándorlók távoztak az országból s most, amikor rájöttek arra, hogy a kivándorlás nem volt jó bolt, vissza akarnak térni az ország területére” – állt Millok levelében⁵⁴.

MAGYAR-ZSIDÓ DP-K A GALUTBAN

A müncheni zsinagógát 1947-ben adták át a közönségnek. Az első jelentős esemény a magyar zsidók által szervezett Hazkorah (gyászünnepe) volt, amelyre Dr. Orenstein müncheni rabbi közvetítésével, június 18-án került sor. A szertartást az amerikai hadsereg rabbija, a máramarosi gyökerekkel bíró Irving Ganz vezette. Dános György, a Magyarajkú Zsidók Központi Szövetségének titkára és Weiszblüth Jakab az *Utunk* főszerkesztője magyarul, Winternitz Lajos elnök pedig jiddisül beszélt az egybegyűltekhez. A téma a múlt, a magyarországi zsidók helyzete és Mózes kémeinek szentföldi küldetése körül kerengett. Szegődjenek jelképesen a galutban élő magyar zsidók annak a bizonyos kémnek a nyomába, aki

végül Hebron csúcsára eljutva felkelti majd a figyelmet Erecre – hangzott el. A szónokok nem beszéltek alternatíváról, a palesztinai jövőt tekintették egyetlen megoldásának.

1947 szeptemberében a Magyarajkú Zsidók Központi Szövetsége, más néven föderációja, a 40.000-es tagság nevében S.O.S. kiáltványt intézett az Amerikában élő magyar zsidó testvéreikhez. A memorandum megfogalmazója szerint az emberek nem tudnak és nem is akarnak visszasiatérni hazájukba, mert ott sem „anyagi, sem pedig erkölcsi jóvátételben” nem részesülnek. Viszont németországi létük sem kecsgett sok jóval. „Lágerekben élünk, tízen-húszan egy szobában, lágerekoszton, kegyelemkenyéren, mostoha gyermekként mostoha szülők mostoha gyerekeként!” Az antiszemitizmus erősödik, a kívándorlás hétről-hétre húzódik, ha valakinek amerikai pénzt küldenek, köteles értéktelen RM-re beváltani. A nyomor elviselhetetlen. A magyarajkúak nem beszéltek jiddisül, ezért lukratív helyeken, mint például a segélyszolgálatoknál, DP újságoknál vagy iskolákban nem nyernek alkalmazást. Alexander Rosenberg magyarul beszélő amerikai rabbi 1947 augusztusában bekövetkezett távozása amúgy is általános elkeseredést váltott ki a magyar táborokban. A németországi magyar zsidók tudták, hogy a magyarországi rokonaik rendszeres támogatásban részesülnek, ők viszont úgy vélték, hogy Németországban sokkal jobban rá vannak utalva a gondoskodásra: „A testi megpróbáltatásoknál azonban sokkal súlyosabban érinti a tömegeket a lelki meghasonlás önmagukkal és az egész világgal. A semmittevés a lágerekben, a tespedés az a fertő, amely megmérgezi a lelkeket és az erkölcsöket.”⁵⁵ A magyar zsidók azt szerették volna, hogy ha három németországbeli magyar-zsidó küldöttet három hónapra meghívnának Amerikába, s felkészülve a visszasiatításra, hozzágondolták: „ha egy ilyen találkozó megint csak nem jön létre, a DP-k testileg, szellemileg és erkölcsileg elvesznek a zsidóság, az emberiség és a civilizált világ számára.”⁵⁶ Winternitz Lajos, a szövetség levélírója mellett mások is fordultak segítségért az amerikai hitsorsosokhoz. Például a hesseni Wetzlar Lahn tábor 120 nyomorgó magyarja, noha kissé fenyegetőbb stílusban, úgyszintén dologi támogatást követelt a tengerentúlról. Stark Ignác elnök és Grünbaum Adolf alelnök nehezményezte, hogy a központi szövetségtől nem kaptak eddig segítséget.⁵⁷

Táborok és táborok között azonban különbségek is voltak, és az érintettek sem egyformán él-

ték meg átmeneti helyzetüket. Kohn Edit például 1947 októberében a württembergi Backnangból a következőket írta barátjának a bajorországi Feldaingbe: „Sietve írok most, mert el vagyok foglalva az ünnepek alatt. [...] Felgyülemltet az anyag és sok munkát adott a szabók regisztrálása Kanadába. Ma vannak a bizottság előtt. Most még nagyobb munkára van kilátás, mert Pocking környékéről volt itt egy küldöttség és megnézte a helyet. Azt mondják ilyen jó légert még nem láttak és beadták az igénylést, hogy 350-en ideköltözzenek. [...] Tegnap az irodámban betörés történt, mindent felfordított az illető, aki részegségből a lengyel kolleganómön akart bosszút állni és nálam tett mindent tönkre. Két napig borzasztó nyugtalan voltam, mert igen fontos iratok hiányoztak és még most sincs teljes rend. [...] Igazán rosszul esett olvasni, hogy az állásoddal és lakáshiányoddal annyi baj van. [...] A múlt héten fabeszerezéssel és egyéb téli előkészületekkel foglalkoztunk, bár ígéretünk van, hogy nálunk mindig lesz áram és a villanykályha is bemelegíti a szobát. Nem tudom nem fogod-e tervedet megváltoztatni és eredeti elhatározásodhoz képest a telet itt tölteni, ahol könnyű munka, jó lakás és koszt könnyebben megszerezhető. (Nem is szólva a mi búbjáros társaságunkról.)”⁵⁸

Noha a helyi komiték is kifejthettek önálló tevékenységet, úgy tűnik, hogy a kis DP táborokat és a müncheni központot komoly távolság választotta el egymástól, és ugyanez a helyzet állhatott fenn a Központ és az amerikai magyar zsidó szervezet között.

Az amerikai magyar zsidók szövetsége (United Hungarian Jews of America – UHJA) mindenesetre 10.000 dollárt szavazott meg 40.000 magyar zsidó megsegítésére. Mivel a müncheniek a kedvezőtlen kurzus miatt árukhoz ragaszkodtak, New York-ból az első menetben 1600 dollár értékben 320 pár új gyermekcipőt, 1400 dollárért 55 zsák nyerskávét halmoztak fel és adtak postára. Jóllehet a frissítő koffein nem érkezett meg, mert a magyaroknak nem sikerült behozatali engedélyt szerezniük. Ezt pótolandó szavaztak meg 140 CARE csomagot, darabonként 10 dollárért, amelyet nem kellett postázni, elegendő volt az UNRRA müncheni raktárába kábelt küldeni. A müncheni magyar föderáció a szeretetsomagok egy részét a gautingi tudószanatórium 92 magyar betegének a rendelkezésére bocsátotta. Nem csoda, hogy ez idő tájt terjedt el az amerikai zónában a következő vicc: „Végre életemben először én is örököltem, de ne adj isten, hogy fel tudjam venni az örökségemet... – Mit örö-

FIGYELEM!

Magyarajku zsidó testvérünk!

Érezed a szervezettség szükségét?

*Gondold meg, van szervezet,
mely a Tied, mely Teéted harcol*

AZ

AMERIKAI ZÓNÁBAN ÉLŐ MAGYARAJKU ZSIDÓSÁG KÖZPONTI FÖDERÁCIÓJA

összetfog - és az összetfogásban az erő!

képviselet - tudd meg, hogy más messzeemenő eredményeket ért el!

véd és segít, harcol és kiáll érted!

Ha tagja vagy, saját magad jól felfogott érdekeit véded meg!

A magyar föderáció szórólapja

költ? – Egy cipőt. De szűk.”⁵⁹

A magyar föderáció és az 1947 nyarán megalakult Magyarajkú Zsidók Partizán Szövetségének⁶⁰ levéltára az enyészeté lett, ezért tevékenységére első forrásból az 1947 márciusától 1000, majd később 3000 példányban kéthetente megjelenő *Utunkból* lehet következtetni. Ezekből a hírekből, más DP újságokból és visszaemlékezésekből körvonalazható a németországi magyar élet. A magyar föderáció elnöksége müncheni irodájában naponta fogadóórát tartott, évente egyszer az elpusztult hozzátartozók tiszteletére Hazkorah emlékünnepeket tartott, és keresőszolgálatot működtetett. A folyóirat gondozásában könyvek is napvilágot láttak, pl. 1947 nyarán Ben Haviv *Tanulj béberül, ahogy Palesztinában beszélnek* című nyelvkönyve, vagy Walter C. Lowdermilk *Az arab kérdés*. A hirdetésekben kiviláglik, hogy Péteri Lipót *Waldtstadti riport* című regényének átültetéséhez jiddis és angol fordítókat keresett.

A magyar zsidóság kiadványa rendszeres sajtótóvitát folytatott a *DP Express Hungarian*-nel, amely a németországi magyar emigráció szócsövének tartotta magát. Az alapprobléma a külön-

böző látószögéből adódott: a zsidók az *Express* olvasóit és újságíróit nem az emigráció élcsapatának, hanem egy olyan tömegnek tekintette, amelybe ki- és bejárnak a magyar háborús bűnösök. Az *Utunk* Pohárnok Jenő *Express* zszurnaliszta, egykor a *Győri Nemzeti Hírlap* munkatársa kapcsán kutatást indított és megtudta, sőt idézetekkel is alátámasztotta, hogy az újságíró kolléga 1944-ben mily dicshimnusszal köszöntötte a győri gettó megnyitását. Az *Express* az *Utunk* szerkesztőit olyan baloldaliakként jellemezte, akik nem tudnak európai módon írni. A Magyar Iroda⁶¹ megbotránkozott azon, hogy a Magyarrajkú Zsidók Központi Föderációja 1948 késő nyarán a Lerchenfeld Str. 11. B alatti szegényes irodából „igazi” szerkesztőségi hivatalba költözött, kvázi lakást vett el a „magyar keretből”, mire az *Utunk* cikkírója a hangoskodóktól erkölcsi jóvátételt követelt.

Az Amerikában megjelenő magyar sajtó sem tett lakatot a szájára. A legitimista *Krónika* a távolból így látta magyar DP világot: „A hontalanok társadalmában igen éles osztálykülönbség van: a 'volt deportált' a hontalanok 'arisztokráciája'; a volt K.Z-es a 'köznemesség'; [...] a 'volt-ellenség' menekültje: a 'jobbágyság' társadalmi osztályához hasonlítható.”⁶²

Tudunk néhány magyarról, akik kiváltották iparendélyüket és üzletet nyitottak: Rosenthal Pinkász kóser ortodox étkezdét nyitott Münchenben a Kaiserstr. 67. alatt, Herskó Rudolf Nagyváradról rádiószerelést vállalt, Pozsonyi Lipót és Mehrel Zoltán pedig öltönyöket tisztított az Infanteriestr.-ban. A Budapestről származó Adele fűzőkészítő a bajor fővárosban szalont nyitott, ahol orvosi megrendeléseket is teljesített. Kaufmanné Irén a müncheni Drächselstrasse 10. szám alatt modern férfi és női fehérenemű varrására szakosodott. E. és M. Gönczi az Isabellastr. 17-ben bélyegkereskedést alapított és Wachberger optikus Feldafingból szemüveget és dioptriás lencsákat készített és postán küldött recepttel rendelkező gyengén látóknak. Kóbor Ervin a Bayerischer Rundfunknál az IRO információs adását vezette, és 1950 nyaratól Klein Menyus a bajor fővárosban helybéli és amerikai vendégeket csalogatott kóser éttermébe, amely a legenda szerint Stern bácsi ismert békebeli budapesti vendéglőjére emlékeztetett.

Az oktatás is előtérbe került. Kertész László Rose-féle tankönyvből csoportos angol nyelvtanfolyamokat hirdetett meg. A Gyakorló és Átképző Szervezet (Organisation for Reconstruction and Training – ORT⁶³) különböző mezőgaz-

dasági tanfolyamokat hirdetett meg azok számára, akik Palesztinába vágytak. A tyúktenyésztő, kevekötő kurzusok mellett népszerűek voltak a gombatermesztési társaság ajánlatai. A budapesti Steiner Róbert a müncheni Goethe téri alagútban 1000 négyzetméteren meghonosította a champignon gombát. A különösen becsvágyó magyarok a nagy jövővel kecsegtető galvanizálást is kitanulhatták.

A németországbeli magyarok 1948 elején megint kéréssel fordultak Amerikába, és kívánságukat azzal támasztották alá, hogy „magyar zsidó sehol a világon nem él olyan szükségben, olyan nyomorban, mint itt Németországban”.⁶⁴ Az objektív helyzet valóban egyre csak rosszabb lett. A táborok ekkor már a Nemzetközi Menekültügyi Szervezet (IRO) felügyelete alá tartoztak. A szervezet az elődjénél is súlyosabb pénzügyi gondokkal küzdött, és ezért megszorításokat kellett életbe léptetni. Fájdalmasan érintette a táboron kívül dolgozó DP-eket, hogy havi fizetésükből kénytelenek voltak 70 DM-et a szállásért és ellátásért leadni. Ez már a Német Szövetségi Köztársaság megalakulásának időszaka volt. Azokat, akik nem rendelkeztek munkaviszonnyal, elvben munkára kellett kötelezni, bár hamarosan kiderült, hogy a munka alatt a táborokon belüli tevékenységre gondoltak. Egyébiránt az IRO a tábori önkormányzatok jogkörét úgy próbálta megnyirbálni, hogy saját embereit ültette a tábori komitékba.

A háború utáni harmadik évben már csak olyan magyar zsidók éltek a nyugati megszállási zónákban, akik egészen biztosan nem akartak Magyarországra visszavándorolni. Izrael megalapítása 1948 májusában és az amerikai bevándorlási törvény liberalizálása új reményeket keltett bennük. Ennek ellenére a magyar ajkú zsidók 1948 őszén Münchenben összehívott második kongresszusa pesszimista hangulatban zajlott. Az elnöklő Winternitz Lajosra bírálatokat zúdítottak. Az esenstrüthi képviselő azt hiányolta, hogy a vezetőség teljes mértékben elhanyagolta a kulturális tevékenységet, Schwäbisch Hall-ban a lágerlakókkal kialakított személyes kapcsolat hiánya szúrta szemet, Windsheimben pedig a szűk anyagi támogatás tűnt fel. A felszólalók abban feltétel nélkül egyetértettek egymással, hogy az alija előkészítése és a lebonyolításában való segédkezés az elsődleges feladat. A magyar zsidók abból indultak ki, hogy a She'erit Hapleta, s vele ők is, 1949 folyamán megszűnnek létezni, tehát addig kell cselekedni. A magyarok ezekre az utolsó hónapokra megválasztottak egy

nyolctagú elnökséget, öttagú ellenőrző bizottságot és héttagú fegyelmi bíróságot.⁶⁵ A magyar-zsidó kongresszus minden feltűnés nélkül egy kis bajor sörözőben zajlott le, pedig München abban az évben többször is otthont adott nagyszabású magyar eseményeknek. Március 15-én a bajor főváros magyar város lett: fölavatták a bujdosó zászlót, több templomban is magyar papok prédikáltak, az egész napos ünneppsorozat bajor előkelőségek látogatták, a Hungária kamaraszínház új darabot tűzött színpadra. A Szent István-napi ünnepek hasonlóan feltűnést keltőek voltak.

1949. január 20-án Amerikából ismét adomány érkezett a müncheni Maria-Theresiastr. 19/1 szám alá. A küldeményt ezúttal öt bálába csomagolták, tehát az átvévo bizottságnak elvben öt átvételi nyilatkozatot kellett volna tennie. Az egyetlenegy köszönőlevélből kiderül, hogy az egy is beszélt a többiért: „Tekintetes United Hungarian Jews of America inc. [...] Azonban, amikor sikerült az öt bála ruhaneműt vámmentesen megkapni és azokat felbontottuk, csodálkozással tapasztaltuk, hogy mily csekély értékű, moly és egérrágta, elszakadozott, piszkos, és 80%-ban teljesen használhatatlan holmit küldöttek.”⁶⁶ A selejtes árut – úgy döntöttek –, nem osztják szét.

Az új vezetőség a jelek szerint hatékonyan dolgozott, néhány hónap alatt húszezer magyar zsidó Izraelbe történő kivándorlásához nyújtott segítséget. Más örömteljes események is történtek: az amerikai zónában 1949 februárjában életbelépő jóvátételi törvény élő értelmében minden „igazolt KZ-es” a fogságban töltött időért hónapoként 150 DM-et, összesen legfeljebb 3000 DM-et kapott. A későbbi jóvátételi törvényekhez hasonlóan, most is, az első fordulóban az összegnek csak a felét fizették ki.

Az első időszak rossz tapasztalata után a Szochnut gördülékennyé tette a kivándorlás gyakorlati lebonyolítását. Eszerint a poggyászok kilógrammonként felszámolt ára 2,15 DM-ről 1,30-ra csökkent, az alijázó 50 kg csomagot vihetett magával, a többit kellett csak a szállítási vállalatra bízni. További 100 kilóig ingyenes volt a transzport. Behozatali vám nem érintette a saját tulajdont képző magántárgyakat, ruhaneműt, a bevándorló szakmájához tartozó szerzősámokat, fényképezőgépet, távcsövet, írógépet, sportfelszerelést, kerékpárt, szobaberendezést, bútort, képeket, porcelánt, rádiót és hangszereket. Ám mindenből szigorúan csak egy darabot lehetett bevinni. A DP rendszerint hajón érkezett meg a haifai kikötőbe. Ellátásukat a Joint

vállalta magára. A kivándorlót fejenként 100 DM, családonként 150 DM illette meg. Ha minden terv szerint ment, az izraeli kísérők a fedélzeten elvégezték az összes formalitást és regisztrálást, tehát a hontalanból még az izraeli vizeken „kártyával” felruházott olé (izraeli bevándorló) lett. A kikötőből, ha megkapta összes csomagját, a geresztridi átmenőtáborba vitték, ahol a lágervezető szobát utalt ki számára. A rendre és tisztaságra kéretett alaposan odafigyelni. Minden huszonegyedik olénak csoportvezetőt kellett választani, aki csoportjáról listát állított össze.⁶⁷ Az olé-lét, amely déja vu érzéseket válthatott ki a DP-ből, évekig is eltarthatott. Ezt elkerülendő felmerült egy kósza ötlet, miszerint DP-k Németországból akár faházzal is beutazhatnának, ha a fuvardíjat alacsonyan lehetne tartani.

Az európai DP szobák kezdtek megüresedni, ám a vezetőség azzal nem számolt, hogy hamarosan az utánpótlást kell elhelyezni. S valóban: a táborok Magyarországról és Erdélyből érkező zsidó kivándorlókkal kezdtek megtelni. Az adatok szerint 1949 első hónapjaiban 4500-an érkeztek az amerikai zónába. A magyar föderáció ismét Amerika felé fordult: „Kedves amerikai magyar zsidó testvérem, amíg kényelmes karoszékekben ülve, vagy elalvás előtt puha ágyakon fekvve. Rohanó subway-n, vagy elnyúlva a vasárnapi tengerpart csodás homokján ezt az újságot olvassa, magyar zsidó testvéreink ezre szöknék át a magyar-osztrák határon. Másodszor veszük kezükbe a vándorbotot. [...] Nem Amerikába akarnak menni, nem karriert keresnek. Izraelbe akarnak menni, haza, haza [...]”⁶⁸

Kelet-Európából egyfelől azért menekültek zsidók a nyugati megszállási övezetekbe, mert szülőhazájukban fojtogatónak érezték a zsidóellenes légkört, másfelől Palesztinában vagy Amerikában szándékoztak új életet felépíteni, és ide Ausztria vagy Németország amerikai megszállási övezetéből vezetett a legrövidebb út. A Brihah segélyszervezet embereinek ekkorra már komoly érdemei voltak a mentésben. Hazánk főleg a romániai zsidók számára volt fontos tranzit ország. A magyarok szemet hunytak a romániai átvándorlók pontosabban az ottani útlevelek előtt. Hermann Gruenwald rohodi holokauszt-túlélő visszaemlékezésben ismerteti, hogy a hamisított román útlevelek birtokában magyar zsidók is csatlakozhattak az exodushoz.⁶⁹

Az ÁVH tudomása szerint két útvonal létezett. Egy Mirtscha nevű ember helybéli parasztnak segítségével vagy Gyulavárinál hozta át a szökevényeket, és a gyulai izraelita hitközség jegyzőinek

Basket- un
Woley-bol Turnir

Mitwoch dem 7-tn un
Donerstig dem 8-tn d. m.

kumt for ojt "Makabi"-plac,
gegeniber dem Münchener komitet

a basket-bol un
Woley-bol Turnir

Onfang Mitwoch dem 7-tn d. m. 10 azejger fri
Der final kumt for Donersztig dem 8-tn d. m.
18 azejger, ojt dem zelbn plac

Center for fizisze derciung
un Farband fun di jid. sport-klubn

Meghívó egy sportrendezvényre

lakásaiban szállásolta el őket, vagy pedig az Elektől hat kilométerre fekvő, Joint által fenntartott plugára, mezőgazdasági tanyára vitte őket. Itt a helyi tisztviselő, Reisner Márton vette őket gondozásba. A segítők díjazását és az emberek ellátását a Joint fedezte. A háttérből az Országos Zsidó Segítő Bizottság (OZSSB) koordinálta az eseményeket és minden valószínűség szerint aszisztált a budapesti pályaudvarokon történő hajnali átszállásoknál. Az átvonulók itt kaptak vonatjegyet Szombathelyig vagy Sopronig, ahol ismét a Joint fogadta, étkeztette és szállásolta el őket. A nyugati határon való átjutásnál a Joint megbízásából rendőrök segédkeztek. Feladatuk abból állt, hogy kiállítottak egy rendőrségi papírt, amely igazolta, hogy az átvonuló egy román deportált, aki családkeresés okából tartózkodott Magyarországon, és most „zsuppolják vissza”. Persze felmerül a jogos kérdés, hogy miért éppen a nyugati határon. Akinek nem sikerült bekerülnie menekülőcsoportba, azt autóval hozták Budapestről és léptették át a demarkációs vonalon. A csempész akkor kapta meg a tiszteletdíját, ha a menekült a budapesti Joint-ba visszaküldte a kezébe nyomott fénykép felét. Ez az elszakított papírdarabka jelentette, hogy épségben megérkezett a szabad világba.⁷⁰

A fellelegzés azonban még messze nem jelentette az odüsszeia végét, és az sem biztos, hogy a

feladott depeche tényleg megérkezett a jelet váró címzetthez. Dr. Árnys Henrik, az Aranyvonat egyik kísérője 1946 második felében ment vissza Magyarországra. Minden jel arra mutat, hogy magyar DP-k levelek közvetítésével bízták meg, ám a futár alkalmasint elvétette a postaládákat. Weisz Imréné Teréz körüli lakos helyett 1946 szeptemberében Rosh Hashana előtti napokban például éppenséggel az AVH nyugtázhatta hitvesének, Weisz Ottónak a szerencsés megérkezését Salzburgba. A levélből kiderült, hogy a szerető férj Budapestről indult el, és a bécsi déli pályaudvarról egy gyorsal Salzburgig utazott. (Ekkor még útleveleket igényelhettek a magyarok.) Itt táborba került, és orvosként tevékenykedett. Időnként kijárt a városba, és várta a legközelebbi transzportot, amely Münchenbe szállítja. Innen „ki” akart kerülni, valószínűleg Palesztinába, ahova nejét – akit türelemre int – később akarta kijuttatni.⁷¹

Az is megtörtént, hogy magyar zsidók önkéntelenül kóstoltak bele a DP életbe. 1949. január 4-én a Pécs és Budapest között közlekedő MASZOVLET repülőjáratot, maguk a gépet vezető pilóták eltérítették Münchenbe. Az utasok többsége tudott az akcióról és rögtön politikai menedékjogot kért. Néhányan nem kértek a lehetőségből, s őket az amerikai hatóságok elszállították kihallgatásra a dachau DP, az ÁVH nyelvhasználata szerint koncentrációs táborba. A két repülőgépszerelőn kívül a kis csoportban három más személy zsidó volt. Mihelyt fény derült a származásra az amerikaiak táviratban értesítették a budapesti Joint-ot a váratlan eseményről, majd vonatjegyekkel látták el a hazavágyókat, akik igen kalandos úton január 12-én megérkeztek Budapestre.⁷²

A TÖRTÉNELMI LAKAT

A müncheni magyarok láthatóan hiába reménykedtek az amerikai segítségben. Szerveztük 1949 nyarán részben föloszlott, az *Utunk* az év tavaszán jelent meg utoljára, Weiszblüth Jakab főszerkesztő úgynevezett rabbivizummal júniusban kivándorolt az Egyesült Államokba, és Dános György főtáskár 1950 közepén hagyta el ideiglenes német hazáját. Otléte utolsó heteiben az *Egyleti Élet* hasábján megtámadta Charles Brown főszerkesztőt. Cikkéből kiderült, hogy a Németországban élő magyar zsidó DP-k „örömmámorban” úsztak, amikor kézhez kapták az *Egyleti Élet* friss számát. A szellemi táplálék mindazonáltal nem pótolta a többi kalóriát. „[...]”

mert öt év alatt amit mink az amerikai magyar zsidóktól kaptunk, az oly csekély, hogyha egy cikk sem szólt volna az Ön újságjában, akkor is többnek kellett volna lenni.”⁷³

A dologi segélynyújtás tehát elmaradt, viszont érkezett egy sokkal fontosabb mentőöv a tengerentúlról. Az Amerikai Hangja rádióbemondója 1950. április 6-án a délutáni órákban felkonferálta, hogy a Szenátus 58 tagja 17 ellenzéki szavazat ellenében jóváhagyta a bevándorlási törvényt. A paragrafusok sok újdonságot tartalmaztak: 200.000 külföldi helyett 350.000-en telepedhettek le az USA-ban, és bevándorlási engedélyt kaptak azok a hontalanok, akik 1949. januárig (1945 decembere helyett) kerültek ki a nyugati megszállási övezetekbe. Az amerikai hatóságok mindazonáltal csak olyan menekülteket fogadtak be, akiknek amerikai állampolgárok lakás- és munkalehetőséget biztosítottak, s ezt írásban dokumentálták. A kikötőtől kikötőig való szállítás költségét az amerikai kormány állta. Dános György új hangnemben reagált: „Amerikai magyar Testvéreink! Ne féljetek tőlünk, mi dolgozó polgárai akarunk lenni Amerikának. [...] Mink Amerika védő bástyáinak a téglaszerepét vállaljuk s csak egy kérésünk van, hogy várjatok bennünket szeretettel, mint amilyen szeretettel mi haladunk hozzátok.”⁷⁴

A németországi DP táborok megszűnőben voltak. Míg 1948 áprilisában 165.000 zsidó DP élt német földön, addig ez a szám öt hónap alatt 30.000-re süllyedt. 1945 és 1951 között 220.000 zsidó DP vándorolt Palesztinába, ill. Izraelbe, 1952-ig pedig 52.000 telepedett le az USA-ban.

1950. június 30-tól a DP-k hontalan külföldiek tárgyszó alatt átkerültek a szövetségi főhatóság, a Menekültügyi Minisztérium hatásköre alá. A DP-eket az IRO távozása után ugyanazok a jogok és lehetőségek illették meg, mint bármely nyugatnémet polgárt, az orvosi ellátástól kezdve a munkanélküli segélyig. A szociális juttatásokat akkor is megkapták, ha táborlakók maradtak, s napi kalóriamennyiségüket 2300-ra emelték. A DP-eket felszólították, hogy 4 DM-ért váltsák ki a külföldieknek járó ideiglenes útleveleket. A német kormány vállalta, hogy kivándorlásukat, amennyibe igény van rá, messze-menőkig támogatni fogja. Konkrét felajánlásuk persze csak arra vonatkozott, hogy az emigrációra készen álló DP-t állami pénzen elszállítják a legközelebbi indulási pályaudvarig. Ezenkívül kilátásba helyezték, hogy minden táborban elhelyeznek egy távbeszélőkészüléket, amely kizárólag kivándorlási ügyintézésre szolgál.⁷⁵

Zsidó DP-k még egyszer kerültek a figyelem homlokterébe. 1953. augusztus 13-án a bajorországi napilapok hírt adtak egy különös eseményről: a főhrenwaldi ún. kormánytáborban kétszáz egykori hontalan tért vissza Izraelből, akiktől hivatalos beutazási vízum hiányában a szövetségi hatóságok megtagadták a letelepedést. 80 embert a rendőrség elrettentés gyanánt letartóztattott, a müncheni börtön celláiba zárta, és közülük hármat, nota bene egy 1938 augusztusában kelt idegenrendészeti törvény paragrafusaira hivatkozva, Ausztriába toloncoltak.

George Vida rabbi éppen a helyszínen tartózkodott és a börtön társalgójában találkozott egyik DP ismerőssel 1945–1947-ből. Történeteik hétköznapiak voltak: több éves várakozás után kerültek ki Izraelbe, számításaik nem jöttek be, ezért szánták rá magukat a titkos visszatelepülésre. A német hatóságok ellenséges fogadtatásával természetesen nem számoltak. A titkos határsértést azonban, mint bárhol máshol, tiltotta a törvény. A büntettet nem lehetett azzal magyarázni, hogy az okmány nélküli beutazókat választott hazájukban üldözték, Izrael nem tartozott a hidegháború földrajzi zónájába. A nyugatnémet lakosság mindazonáltal nem mutatott együttérzést, a főhrenwaldi táborban élők viszont éhségstrájkba léptek. Az 53-as bevándorlók között két magyar zsidó volt.⁷⁶

A főhrenwaldi zsidó tábor üzemelt a legtovább. Az utolsó hontalan külföldi, egykori zsidó Displaced Person 1957. február 28-án csukta be maga mögött az ajtót.

A DP-eket az események és az adódó lehetőségek sodorták egyik tartózkodási helyről a másikra. Sokan érezhették magukat úgy, mint a fantáziánévvél felruházott „Jani” az *Új Kelet* hasábjáról: Németországban szabadult fel, segédszakácsként dolgozott egy DP táborban, elveszettnek érezte magát, mert nem beszélt jiddisül, társaival együtt rossz hajóra szállt, Palesztinában kötött ki, a hébert nem tudta rendesen elsajátítani, s a kibuci élet sem volt neki való. Elutazott Párizsba, hogy tájékozódjon a latin-amerikai kivándorlás felől, a legfőbb vágya Venezuela lett volna, ám vízumot nem kapott, visszakerült Izraelbe, belépett a hadseregbe, a Negevben szolgált, majd leszerelt. „De hát mit csináltál volna Ausztráliában vagy Chilében? – kérdezi a cikkíró. – Legyint: az más...”⁷⁷

· Ezúttal köszönetet szeretnék mondani a NKA Ismeretterjesztés és Környezetkultúra Szakmai Kollégiumnak valamint a J. and O. Winter Fundnak a kutatás elvégzéséhez nyújtott támogatásáért.

- ¹ In: *Utunk*, 1947. július 13.
- ² In: *Die Zeitung* (Londonban megjelenő emigráns újság), 1944. április 20.
- ³ Wolfgang Jacobmeyer: *Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Ausländer. Die Displaced Persons in Westdeutschland 1945-1951.* (Kényszermunkástól hazátlan külföldiig. A Displaced Persons-ok Nyugat-Németországban 1945–1951) Göttingen 1985.
- ⁴ A náciítantási eljárásokat az (United States Forces, European Theatre – USFET) 1945. július 7-én hozott rendelete alapján tették kötelezővé. Az 1945. szeptember 26-án kiadott 8-as számú katonai törvény alapján azok is felelősséggel tartoztak, akik a Harmadik Birodalomban nem politikai, hanem gazdasági jellegű feladatot láttak le. 1946. március 5-től az eljárásokat német hatóságok vezették le. Minden 18. életévét betöltött férfinak kérdőívet kellett kitölteni, a kiértékelést sebten felállított ellenőrző bizottságok végezték.
- ⁵ A károkat szenvedett tömegek, a hontalanok és menekültek gondozásáról és megsegítéséről először 1943. november 9-én a Fehér Házban tárgyaltak, amikor negyvennégy nemzet aláírta a megállapodást az UNRRA létrehozásáról. A szervezet alapítókéje az Egyesült Államokból, Egyesült Királyságból és Kanadából származott. Az UNRRA egyik fő feladata a DP-k gondozása és repatriálása lett.
- ⁶ Angelika Eder: *Flüchtige Heimat. Jüdische Displaced Persons in Landberg am Lech 1945 bis 1950.* (Menekülő haza. Zsidó Displaced Persons-ok Landberg am Lech-ben 1945-től 1950-ig.) München 1998.
- ⁷ Jacobmeyer, 42.
- ⁸ Eder, 154.
- ⁹ Az amerikai hadseregben az 1861 – 65-ös polgárháború óta tevékenykedtek zsidó lelkészek, rabbik. A National Jewish Board (JWB) keretében 1917-től működött a Commission on Jewish Chaplaincy (CJC).
- ¹⁰ Alex Grobman: *Rekindling the Flame. American Jewish Chaplains and the Survivors of European Jewry 1944 – 1948.* (Újraéleszteni a sugarat. Amerikai zsidó lelkészek és az európai zsidó túlélők 1944 – 1948) Detroit 1993.
- ¹¹ 1945. augusztus és október között Judah Nadich rabbi (1912–2007) töltötte be a funkciót. Őt váltotta Simon R. Rifkind bíró (1901 – 1995), majd Rabbi Philip S. Bernstein (1901 – 1985).
- ¹² A segélyszervezetet 1939 januárjában az American Jewish Joint Distribution Committee, a United Palestine Appeal és a National Coordinating Committee Fund alapította.
- ¹³ George Vida: *From Doom to Dawn. A Jewish Displaced Chaplain's Story of Displaced Persons.* (A végzettől hajnalig. A zsidó kihelyezett lelkészek története a Displaced Persons-okról.) New York 1967.
- ¹⁴ Abraham Klausner rabbi (1915 – 2007) a dauchai koncentrációs tábor felszabadítói között volt, majd a DP-vel kapcsolatos áldozatos tevékenységével vonta fel magára a figyelmet. Emlékezését 2002-ben publikálta. Abraham J. Klausner: *A letter to my children. From the edge of the Holocaust.* (Levél gyermekeimhez. A Holokauszt pereméről.) San Francisco 2002.
- ¹⁵ Grobman, 66.
- ¹⁶ *Az Ember*, 1947. október 4.
- ¹⁷ In: *Our Way*, 1947. december 17.
- ¹⁸ Yekutiel Yehuda Halberstam (1905 – 1994) rabbi az amerikai megszállási övezetben, a feldafingi és föhrenwaldi DP-táborokban az ortodox vallási irányzathoz tartozott. Jeshivákat létesített és vallási szemináriumokat tartott. A fedafingi magyar Bet Midrash létrehozása az ő nevéhez fűződik. Később Izraelbe vándorolt ki. Emlékét a Yad Vashem őrzi. http://www1.yadvashem.org/exhibitions/rosh_hahana/museum_collection03.html
- ¹⁹ <http://www.algemeiner.com/generic.asp?id=2362>
- ²⁰ The First World: Yom Kippur: September 1945. In: *Jerusalem Post* 2006. szeptember 28.
- ²¹ Guthy Böske: Eisenhower és a DP-k. In: *Az Ember* 1947. június 12.
- ²² Grobman, 100.
- ²³ http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Holocaust/ike_on_harrison.html
- ²⁴ MOL P 1362. 6. doboz. 42.tétel
- ²⁵ Palesztina 1917 óta brit fennhatóság alá tartozott, a londoni kormány 1939-ben közzétett u. n. Fehér Könyvben, az arab világgal való szimpatizálás jegyében szinte a minimumra szűkítette a zsidók betelepülését, s az elkövetkező öt évre 75.000 bevándorlási engedély kiadását helyezte kilátásba. A Jewish Agency for Palestine 1945 nyarán petícióval fordult a palesztin mandátum birtokosához, szorgalmazva, hogy teremtsen meg a bevándorolni vágyók szélesebb tömege előtt az újakezdési lehetőséget a Szentföldön.
- ²⁶ Vida, 67.
- ²⁷ Hans Habe (Békessy János, 1911 – 1977) magyar származású zsidó újságíró, író.
- ²⁸ *Az Ember*, 1946. május 17.
- ²⁹ Karl Jaspers: *Die Schuldfrage. Für Völkermord gibt es keine Verjähmung.* (A bűn kérdése. A népgyilkosság nem évül el.) München 1979.
- ³⁰ Constantin Goshler: *Schuld und Schulden. Die Politik der Wiedergutmachung für NS-Verfolgte seit 1945.* (Bűn és tartozások. A náciizmus üldözötteinek jóvátételi politikája 1945-től.) Göttingen 2005.
- ³¹ *Utunk*, 1948. augusztus 6.
- ³² Dr. Auerbach über die „Juden und Ausländer...“ (Dr. Auerbach a „zsidókról és külföldiekről...“ In: *Neue Zeitung* 1946. november 25.
- ³³ *Egyleti Élet*, 1947. november 17.
- ³⁴ Angelika Eder: *Flüchtige Heimat. Jüdische Displaced Persons in Landberg am Lech 1945 bis 1950.* (Menekülő haza. Zsidó Displaced Persons-ok Landsberg am Lech-ben 1945-től 1950-ig) München 1998.
- ³⁵ Liquidiert die Lager! In: *Süddeutsche Zeitung*, 1948. november 16.
- ³⁶ A VK képviselői: Attersee (Ausztria amerikai zónája), Klagenfurt (Ausztria brit zónája), Kitzbühel (Ausztria francia zónája), Bécs, München (Németország amerikai zónája).
- ³⁷ MOL P 1362 1. doboz 4. tétel.
- ³⁸ MOL P 1361 1. doboz 3. tétel.
- ³⁹ ÁBTL 3.1.9. V-28330.
- ⁴⁰ Tarcai Béla: *Magyarok a nyugati hadifogolytáborokban.* Budapest 1992.
- ⁴¹ MOL P 1362 1. doboz 1.tétel.
- ⁴² *Egyleti Élet*, 1946. november 15.
- ⁴³ *Új Élet*, 1945. november 13.
- ⁴⁴ In: Hírek az elhurcoltakról. 1945. július 5.
- ⁴⁵ Hírek az elhurcoltakról. 1945. október 20.
- ⁴⁶ *Új Élet*, 1945. november 20.
- ⁴⁷ MOL P 1362 1. doboz 3. tétel.
- ⁴⁸ *Az Ember*, 1946. július 20.
- ⁴⁹ *Új Élet*, 1946. január 10.
- ⁵⁰ Az adatokat közli Horváth Rita: A Magyarországi Zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága (DEGOB) története. In: *MAKOR. Magyar Zsidó Levéltári Füzetek* 1997/1.

⁵¹ *Új Élet* 1946. július 4.

⁵² PIL 283/10 267 ő.é.

⁵³ MTI 1947. március 20.

⁵⁴ Millok Sándor levele Szakasits Árpádhoz. 1947. május 21.
PIL 283/10 267 ő.é.

⁵⁵ *Utunk*, 1947. augusztus 3.

⁵⁶ *Egyleti Élet*, 1947. szeptember 19.

⁵⁷ *Egyleti Élet*, 1947. november 7.

⁵⁸ Archiv des Instituts für Antisemitismusforschung Berlin,
YIVO Folder Nr. 511.

⁵⁹ *Utunk*, 1947. november 23.

⁶⁰ Vezetője a weilheimi táborban élő Lőrincz Lajos volt.

⁶¹ A Magyar Iroda vezetője 1946-tól Henyey Gusztáv, a Lakatos kormány volt külügyminisztere volt. Henyey közreműködött a magyar katonák leszerelésében és a hadifoglyok lokalizálásában. 1949 tavaszán a müncheni Magyar Iroda és az UNRRA utódszerve, a Nemzetközi Mene-
kültügyi Szervezet (IRO) megegyezést kötött, amelynek értelmében mindenki kivándorolni jogosult magyar DP-vé válhatott. Ez a gesztus azt jelentette, hogy Magyarországot – részben Habsburg Ottó közbenjárásának köszönhetően

– egy tollvonással törölték a volt ellenséges országok nyil-
vántartásából. Ekkor a Magyar Iroda a „Németország ame-
rikai övezetében élő magyar gyökértelenek képviselete” lett.

⁶² *Krónika*, 1948 május.

⁶³ Az 1900-as években Pétervárott megalakult átképzések
szervezésével foglalkozó szervezet.

⁶⁴ *Egyleti Élet*, 1948. január 23.

⁶⁵ *Egyleti Élet*, 1948. október 15.

⁶⁶ *Utunk*, 1949. február 8.

⁶⁷ *Utunk*, 1949. február 18.

⁶⁸ *Egyleti Élet*, 1949. július 1.

⁶⁹ Hermann Gruenwald: *After Auschwitz* (Auschwitz után),
Montreal 2007.

⁷⁰ ÁBTL 2.1. VII/14

⁷¹ ÁBTL 3.1.9. V-29426

⁷² ÁBTL 2.1. VII/14-a

⁷³ *Egyleti Élet*, 1950. március 3.

⁷⁴ *Egyleti Élet*, 1950. április 21.

⁷⁵ Barch B 106-24934/1

⁷⁶ Barch B 106-3648

⁷⁷ *Új Kelet*, 1949. április 4.

Roskó Gábor grafikája